

IK'CH'UMIL PA RULEWAL RI KAQCHIKEL TINAMIT

Astronomía Maya en la región Kaqchikel

¡Kaqchikel ri qaxe'el! ¡E kaqchikela' ri qajotay!

RUK'AMOL TAQ B'EYK'ULB'IL YOL TWITZ PAXIL
Academia de Lenguas Mayas de Guatemala -ALMG-

JUNTA DIRECTIVA

Presidente ALMG: Miguel López Ordoñez
Director Administrativo: Lolmay Pedro Oscar García Matzar
Director Financiero: Waykan Gonzalo Benito Pérez

RUK'AMOL TAQ B'EY KAQCHIKEL CHOLCHI'

<i>Nab'ey K'amöl B'ey:</i>	<i>Wankar Mynor Chacach Catú</i>
<i>Ajtz'ib':</i>	<i>Vitalina Maczul Canux</i>
<i>K'amöl B'ey Pwaq:</i>	<i>Ana Floricelda Yucuté Cutzán</i>
<i>Nab'ey To'onel:</i>	<i>Silvia Esperanza Cojón González</i>
<i>Ruka'n To'onel:</i>	<i>Celedonia Xico Gómez</i>
<i>Rox To'onel:</i>	<i>Rosa María García Balán</i>

NIK'ÖY RUTZ'IB'AXIK

Rusamajela 'Kaqchikel Cholchi'

Pedro Morejon Patzán
Carlos Emilio Guarcax González (q'atzán)
Rosalbina Sisimit Perén
Pablo Chex Curuchich
Juan Esteban Ajsivinac Sián
Alba Elizabeth Cutzal Calel

CH'OB'ONEL

Leonardo Enrique Teleguario Ajpatunayché

Primera Edición, Iximulew, Guatemala, 2009
1000 ejemplares

RUCHOLAJEM RUPAM RE WUJ

- Ka'i' oxil nab'ey taq tzij
- Rub'eyal xb'an ri samaj
- Achike ri ik'ch'umil
- Ri ik'ch'umil jun maya' etamab'alil
- Ri qati't ik'
- Rejqalem ri Loqoläj ik' pa Qak'aslem
- 1 Ralaxik, ruk'iyinem, rusetelen, rurijixik ri qati't ik'
- 2 Ralaxik ri ik' (k'ak'a' ik', ya' ik')
- 3 Ruk'iyinem ri ik' nik'aj chi re toq nk'iy ri ik': (cuarto creciente)
- 4 Setël ik' (luna llena o plenilunio)
- 5 Ri'j ik' nik'aj chi re toq tzolijnäq (cuarto menguante)
- 6 Toq nik'is yan chik ntzolin (luna menguante o luna vieja)
- Ruk'aslem ri qati't ik' rik'in ri qate' ruwach'ulew
- Ri samaj tikirel nb'an toq ya' ik'
- Ri samaj tikirel nb'an toq najin nk'iy ri ik'
- Ri samaj tikirel nb'an toq ri'j ik'
- Ri samaj tikirel nb'an toq ntzolin ri ik'
- Ri rutzil chuqa' k'ayewal nuya' ruk'aslem ri ik' pa ralaxik jun winäq
- Ruq'ajarik ri ik' toq tzalan
- Ruq'ajarik ri ik' toq käq rub'onil tokaq'a'
- Ri qatata' q'ij
- Ruq'ajarik ri q'ij toq k'o jun xokoq'a' chi rij
- Kejqalem chuqa' ri retal nkiya' chi qe
- Ri sutz' chi kaj
- Ri ik'
- Ri q'ij

~~~~~ *Ik'ch'umil pa rulewal ri kaqchikel tinamit*

Ri ch'umil .....

Ri kaq'iq' .....

Ri k'aqolajay .....

Ri koyopa' .....

Ri tew k'atän .....

Ri xokoq'a' .....

Achike nuq'ajuj ri ch'umilal .....

Achike ruk'amon nab'än toq k'o jun surkum .....

Rejqalem ri etamab'äl xilitäj pe .....

Rutz'aqat .....

Ch'ob'k'utb'äl .....

Ch'utisoltzij .....

Wuj xek'ulb'ëx .....

KA'I' OXI' NAB'EY TAQ TZIJ

Ri ch'ob'oj pa ruwi' ri ik'ch'umil pa rulewal ri kaqchikel tinamit, xchap pe rusamajixik chi rupam ri juna' 2007. Nuk'un rub'anik chi re samaj re' nk'achoj ta apo pa oxi' juna', xa ruma k'a xtz'et chi ri na'oj xmolotäj pe pa taq jalajöj tinamit manäq kan ta k'o rukojolil, xna'ojix chi re samaj re' nk'achoj ta kan pa ka'i' juna'. Ruma k'a ri' re samaj re' xk'achoj kan rub'anik chi rupam ri ruka'n peraj. Ja re' k'a ruk'u'x ri na'oj xmol pe kik'in ri winaqi'.

Rik'in ri ch'ob'oj pa ruwi' ri ik'ch'umil xojtikir k'a xb'eqamolo' pe utziläj taq etamab'äl k'o pa kik'aslem, pa kina'oj ri tetata', ri xa xe chik nilitäj pa kitzij, pa kich'ab'äl, pa kik'aslem, man nilitäj ta chi ruwäch taq wuj. Ruma k'a ri' xtz'et chi k'atzinel wi rukolik re jun etamab'äl re', chuqa' xtz'et chi k'atzinel ntalüx rutzijol chi ruwäch wuj richin ke ri' man xtik'is ta.

Chi rupam k'a re qawuj re' yakäl kan ri maya' etamab'äl pa ruwi' ri loq'oläj qatata' q'ij¹, ri loq'oläj qati't ik'² Qati't ik' nb'ix chi re ri loq'oläj ik' pa maya' na'oj, ruma ja rija' nya'o ri qasaqil ri tokaq'a'. Chuqa' ri rub'eyal ruximon ri' rik'in ri qak'aslem röj winaqi', rik'in ri kik'aslem ri chikopi' chuqa' kik'aslem ri che' q'ayis. K'o pe chuqa' chi rupam re qawuj re' ri retal nkiya' pa qak'aslem ri q'ij, ri ik', ri ch'umila', ri ya', ri kaq'iq', ri sutk'um, ri silonel³, ri kaj, ri loq'oläj sutz', ri loq'oläj jäb'.

Ri qati't qamama' ojer chik ri' kisamajin pe re jun etamab'alil re', ruma wi k'a ri' xetikir xkinük' utziläj

¹Qatata' q'ij nb'ix chi re ri loq'oläj q'ij pa maya' na'oj, ruma ja rija' nya'o ri qameq'enal qonojel ri öj k'o chuwäch ri kajulew.

²Qati't ik' nb'ix chi re ri loq'oläj ik' pa maya' na'oj, ruma ja rija' nya'o ri qasaqil ri tokaq'a'.

³Silonem, kab'raqän.

taq cholq'ij, achi'el ri Ab' jun cholq'ij rojqan rij ruq'ijul ri ruwach'ulew nusutij rij ri q'ij; ri Solq'ij jun cholq'ij rojqan rij ruq'ijul ri ik'. Rik'in k'a re etamab'äl re' xetikir xkinab'ej apo pa janpetäq q'ij, juna', yek'ulwachitäj jalöj chi ruwäch ri ruwach'ulew, chi ruwäch ri kaj chuqa' chi kikojol ri winaqi' chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Ja k'a re' ruk'u'x ri na'oj xilitäj pe chi rupam ri ch'ob'oj xb'an, ja re' k'a nqaya' apo chiwe wakami, nqarayij k'a chi re qawuj re' xtik'atzin ta chi ke ri te'ej tata'aj, ri tijonela', ri ixtani' ri alab'oni' richin k'a xtisik'ix, xtitalüx re etamab'äl re', richin ke ri' man xtikäm ta, man xtik'is ta, xa nqak'asb'a' chik ri maya' etamab'äl.

RUB'EYAL XB'AN RI SAMAJ

Ri ch'ob'oj pa ruwi' ri ik'ch'umil pa rulewal ri kaqchikel tinamit xk'achoj rub'anik pa ka'i' juna'. Oxi' ik' xsamajix rub'anik chi rupam ri juna' 2007, waqxaqi' ik' xsamajix ri juna' 2008. Re jun samaj re' xrajowaj pe chi ri ch'ob'onel nch'o chuqa' ntz'ib'an pa qach'ab'äl, ruma re jun samaj re' xb'an pa qach'ab'äl. K'a ri' xnuk' rub'eyal ri samajib'äl k'utunik xokisäx kik'in ri tetata' pa jalajöj taq tinamit, ri xech'ab'ëx.

Xech'ab'ëx ri q'atöy taq tzij chi rupam ri jalajöj taq tinamit, richin xk'utüx q'ij chi ke richin xb'an ri k'utunik chi ke ri winaqi'. Ri ch'ob'oj xjikib'äx rub'anik kik'in kajlajuj winaqi' pa jujun tinamit, e wuqu' chi rupam ri ruk'u'x tinamit, e wuqu' chi rupam ri ruq'a' taq tinamit.

Kitzij kina'oj ri winaqi' xyak pe chi rupam ri yakb'äl tzij (grabadora), k'a ri' xtz'ib'äx chi ruwäch wuj achi'el yech'o ri qawinaq; k'a ri' xchap kicha'ik ruk'u'x ri na'oj xe'ilitäj pe pa taq tinamit, akuchi xb'an ri samaj.

Chi rub'anik re samaj re' xekanöx wuqu' ruwäch ri kipatan kisamaj ri winaqi'. Xk'aq kiwäch ri ajq'ija', k'exeloma', k'utunela', aq'omanela', yuqül taq b'aq, k'amöl taq b'ey, chuqa' nimawinaqi'. Re winaqi' re' xekanöx chi kijujunal pa taq kochoch, toq man xe'ilitäj ta pa taq kochoch xekanöx pa taq kisamaj. Wuqu' k'utunik xb'an chi re ri jujun winäq xch'ab'ëx.

K'utunik pa ruwi' ri qati't ik', pa ruwi' ri qatata' q'ij, pa ruwi' ri loq'oläj sutz', pa ruwi' ri loq'oläj surkum.

Xech'ab'ëx ri winaqi' chi rupam re tinamit re': Iximche'

(Tecpán G.), pa Su'm, Pwaqil (San José Poaquil), chi Xot (San Juan Comalapa), chi Chay (San Andrés Itzapa), Öch' Äj (San Martín Jilotepéque), San Juan Sacatepéquez, Semët Ab'äj (San Andrés Semetabaj), Santa Catarina Palopó, Santa Apolonia, San Antonio Palopó, Pan Ajache'l (Panajachel), Santa Cruz La Laguna, B'alamya' (Santa Cruz Balanyá), Tz'olojya' (Sololá), pa Tz'i'ya' (Patzicía), San Lucas Tolimán, Concepción, Parramos, San Antonio Aguas Calientes, Santa Catarina Barahona, Santiago Sacatepéquez, Sumpango Sacatepéquez.

Ri nab'ey peraj chi rupam re samaj re' xchap pa ri ruwuq ik' richin ri juna' 2007, xtane' chi rupam ri rulaj ik'. Ri ruka'n peraj xchap chi rupam ri ruka'n ik' k'a pa rub'elej ik' richin ri juna' 2008.

Ruwachib'äl rulewal ri Kaqlew

ACHIKE RI IK'CH'UMIL

Ri loq'oläj taq uchuq'a' richin ri kab'awil⁴ (Qajaw), ri tz'etël ri man tz'etël ta, ri k'o chi näj chi naqaj, ri nīm, ri ch'uti'n, ri yeb'iyin yesutin, ronojel xa rachib'il, xa rutz'aqat ri', xa e qachaq' xa e qanimal; xa e qate' xa e qatata'. Ronojel ri uchuq'a' nsamäj chi runuk'ik ri ruk'aslem ri loq'oläj kajulew, pa ruk'aslem ri winäq, pa ruk'aslem ri chiköp, pa ruk'aslem ri che' ri q'ayis, chi rupam ri ya', chi rupam ri choy, chi rupam ri palow, chi rupam ri raqän taq ya', chi rupam kikaslem kik'iyinem ri jalajöj taq tiko'n.

Ruma ruchuq'a' ri qatata' q'ij ruchuq'a' ri qati't ik' toq yeb'os, yek'i'y, yewachin, k'o k'a nkiq'ajuj chi rupam ri k'aslem ri jalajöj kiwachinel taq ch'umil, ri kaq'iq', ri qatata' q'ij, ri qate' ruwach'ulew, ri qati't ik', ri sutz', ri tew, ri k'atän, ri k'aqolajay, ri koyopa', ri xokoq'a', ri surkum.

Ronojel ri jalajöj taq uchuq'a' re' kan e'okisan wi, kan yalan tz'aqät runuk'ik kiya'on kan ri qati't qamama' ri maya' taq winäq. Chi rupam ri rub'eyal k'aslem re uchuq'a' re', kan tz'etël wi ri rejqalem chi rupam ronojel ri b'anob'äl; kan nqana', kan nqatz'ët ronojel q'ij chi rupam ri qak'aslemal. Ruchuq'a' ri loq'oläj q'ij nuya' pe ri meq'enal richin k'o kiraxnaqil ri winaqi', ri chikopi', ri che', ri q'ay'is, chi jun k'aslem.

Toq ri kajulew nsilon xa kan nkito' ki' konojel ri e k'o chi rupam. Ri kik'ojlem nkik'üt ki' xa kan ja kitz'aqat ki', achi'el toq k'o saqil k'o q'equm, k'o ri nanük' k'o ri nayoq, k'o tew k'o k'atän, k'o alaxnem k'o kamik,

⁴Kab'awil, rub'i' ri Ajaw pa maya' nimab'äl k'u'x. Jun tunun tzij: Kab' nb'ekulun Ka'i'. Awil: nb'ek'ulun: awäch -ab'anikil- awuchuq'a'. Kab'awil -ka'i' awäch -Ka'i' ab'anikil- -Ka'i' awuchuq'a'. Xa junam nb'ek'ulun wi.

k'o chaq'ij k'o ch'eqël, k'o q'equ'm k'o saqil. Kan jarupe xtz'ukutäj kan ri loq'oläj ruwach'ulew ronojel xetz'ukutäj xeb'an pa k'ulaj.

Ri qate' ruwach'ulew ruximon ri' rik'in ri qatata' q'ij chuqa' ri qati't ik'; re ka'i' uchuq'a' re' nuk'üt chi e juk'ulaj uchuq'a', ri xa kitz'aqat ki'. Ri säq ri q'equ'm jun loq'oläj rub'eyal ruk'utik chi kitz'aqat ki' ri ka'i' uchuq'a', chi rupam ri saqil konojel yesilon richin nkib'än ri kitaqkil, k'o jalajöj taq b'anob'äl yekib'än, k'o samaj, k'o uchuq'a'. Ri q'equ'm richin nayäk awi', richin uxlanem, richin nak'öl awi' pa awochoch, richin nilitäj uchuq'a'. Chi ka'i' uchuq'a' yesamäj chi kijujunal, nkoyob'ej ki', nkitün ri uchuq'a' richin nkiya' ri k'aslem.

Chi jun ri k'aslem nutün ri uchuq'a' rik'in ri kaj rik'in ri qate' ruwach'ulew, nujunamaj ri runuk'ulem ri k'aslem. Nqil ri qaway rik'in ri ruchuq'a' ri ruk'atanal ri qatata' q'ij, nqatz'aqatisaj ri quchuq'a' chi jun tokoq'a' chi ruwäch ri qati't ik'.

RI IK'CH'UMIL JUN MAYA' ETAMAB'ALIL

Ri retamab'alil ik'ch'umil ja ri' jun nimaläj na'oj kikemon kan kisolon kan ri ojer atitaj mama'aj, ajmaya' winaqi' ri xetz'uye', ri xech'ob'on, ri xemayon, chi paq'ij chi chaq'a' pa ruwi' ri ik'ch'umil chi rupam ri kajulew. Rije' xe'ilon kan, rije' xesolon kan pa ruwi' ri uchuq'a' nkiya' chi qe pa qak'aslem. Röj ri öj iy öj mam yojtajin nqakanøj nqanük' chik ri etamab'al pa ruwi' ruchuq'a' ri ik'ch'umil, ruma ri' xek'ulub'ëx ri nan ri tat pa ruwi' ri ketamab'al ya'on kan chi ke kuma ri kati't kimama' ri kite' kitata', ri kitz'eton ri kib'anon pa ruwi' ronojel ri nk'ulwachitäj ruma ri ruchuq'a' ri ik'ch'umil.

Ri retal ri etamab'al ri k'a e k'o na kan ja ri loq'oläj taq wuj, ri ab'äj, ri xekolotäj kan, ri xetikir xekitz'ib'aj kan pa ruq'ijul chik ri qak'ayewal, chi rupam k'a ri *Popol Wuj*nutzijoj chuqa' pa ruwi' ri mayoj ri xkib'an ri qati't qamama' pa ruwi' ri loq'oløj q'ij, pa ruwi' ri ik', pa kiwi' ri ch'umil, ri k'atzinel chi rupam ri k'aslem; xa manäq ta ronojel re uchuq'a' re' xa kan majun ta k'äs ri loq'oläj ruwach'ulew. Ruma k'a toq xb'ekulun na pe ri loq'olöj q'ij k'a ri xekikot, xek'awoman, xeb'ixan ri winaqi', ke ri' chuqa' ri chikopi' k'a ri' xesilon el, xa xmeq'e' xa xchaqir ri ruwäch ri ruwach'ulew, ke re' k'a nub'ij ri kitz'ib'an kan.

Ja re' k'a rusaqirik ruwachinik chuqa' ri q'ij, ri ik', ri ch'umil.

Janina k'a xekikot ri B'alam K'itze', B'alam Aq'ab', Majukutaj, Ik' B'alam toq xkitz'ët ri Ik' ri Q'ij. Nab'ey

~~~~~ *Ik'ch'umil pa rulewal ri kaqchikel tinamit*

xel pe kan nt'ilt'öt nyik'iyöt ruwäch, xel pe nab'ey chi ruwäch ri q'ij.

K'a ri k'a toq xel pe ri q'ij. jxekikot k'a ri ch'uti'n taq chiköp, nima'q taq chiköp! Xeyakatäj pe pa rub'ey taq ya', pa siwan, xeb'ek'oje' chuwi' taq juyu'. Xa jun xb'e wi kiwäch chi la' akuchi xel wi pe ri q'ij.

K'ate' chuqa' xchaqij' ruwäch ri ulew ruma ch'aqäl ri loq'oläj q'ij, xa achi'el jun winäq ri q'ij toq xuk'üt ri', k'atän ruwäch, ja re' xchaqirisan wi ruwäch ri ulew.

Toq k'a man jani tel pe ri q'ij, jumul ch'aqäl mu'ül ruwäch ri ulew, ruma toq man jani tel pe ri q'ij. Xa k'a toq xb'e aq'anij ri q'ij, kan ja' achi'el jun winäq rub'anik⁵.

Rub'ey ri ik' rub'ey ri q'ij, xkitz'ët xkisöl rij ri qati't ri qamama', ja re' xq'alajrisan chi kiwäch ri jaloj nk'ulwachitäj chi ruwäch ri ruwach'ulew chi ruwäch ri kaj, ri loq'oläj q'ij ri qati't ik', ri ch'umila', nkiya' retal ri nk'ulwachitäj chi rupam ri k'aslem: Ja re rusolik re', jun nimaläj etamab'äl xkisamajij ri qati't qamama', jub'a k'a chi re re etamab'äl re' k'a k'o na wakami pa kitzij pa kina'oj ri tetata'.

Ruma k'a ri' toq yalan nk'atzin nqakanoj chik re nima'q taq na'oj, re xkinük', re kitz'ib'an kan, re xkib'än rub'eyal kik'aslem ri qati't qamama' ja k'a re' ri na'oj xesach, xemestäx, ruma k'a ri' toq ri qak'aslem jub'a' chik ok, nïm ruk'ayewal chi rupam

ri qab'anob'al, majun chik nqaya' ta ruq'ij ri jun
nimawinäq, majun chik yeqajo' ta konojel ri qach'alal,
ruma k'a ri' toq nqil rayil poqonal.

RI QATI'T IK'

Ri qati't Ixchel nuk'exewachuj
ri qati't ik' toq nk'i'y

Ke k'a re' rutz'ukik ri qati't ik' ri qatata' q'ij nub'ij ri loq'oläj Popol Wuj; Ri nab'ey taq qati't qamama' ri *Jun Ajpub', Ixb'alamkej*, ka'i' uchuq'a' ri yesamäj chi rupam ri k'aslem. Nuk'üt chi qawäch chi ronojel xa qatz'aqat qi', ruma k'a ri' ri qati't qamama' xe'ok ri ik' xe'ok ri q'ij, kan kiya'on ri kik'aslemal pa ruwi' re ruwach'ulew. Ruma ri' toq kan ruk'amon k'a nb'ix qatata' chi re la q'ij, qati't chi re la ik', ja k'a rije' ri yeya'on ri k'aslem chi rupam re kajulew, richin k'a kiya'on ri qak'aslem röj re öj k'äs chi ruwäch re ruwach'ulew. Ke re' k'a ri kina'oj tz'ib'atäl chi rupam ri loq'oläj Popol Wuj ruq'axan pa qach'ab'äl ri Kaqchikel Cholchi'. ke re' nub'ij:

“Ja re' ri nab'ey kitata' ri xek'oje' ojer kan, ri xekäm yan: ri *Jun Jun Ajpub', ri Wuqu' Jun Ajpub'*. Rije' xekitz'ët chik na k'a ruwäch ri kitata' chi la' pa *Xib'alb'ay*, xch'on chik k'a ri kitata' chi ke toq xekich'äk ri aj xib'alb'ay”.

“Xa ke k'a re' ri kipixab'anik xkib'än kan toq e ch'akatajnäq chik konojel ri aj xib'alb'ay”.

“Xkixsik’ix ta k’a xecha’ ri ruk’ajol chi re toq xkiququb’a’ ruk’u’x. -Ri nab’ey xtiya’ chiwe, nab’ey xkixq’ejelöx chuqa’, kuma ri e saqilal e saqil k’ajol. Man xtisach ta k’a ri ib’i’, ke ta ka’ ri xtib’anatäj - xecha’ chi richin ri kitata’ toq xkikuqub’a’ kan ruk’u’x. - xa öj saqirisäy ikamik, isachik, irayil, ipoqonal ri xb’an chi iwe”.

~~~~~ *Ik'ch'umil pa rulewal ri kaqchikel tinamit*

“Xa ke k’a re’ ri kipixab’anik xkib’än kan toq e ch’akatajnäq chik ri konojel ri aj xib’alb’ay”.

“Toq xejote’ k’a pa runik’ajal ri saqil, pa jun ch’uti’n ramaj xejote’ chi kaj. Jun xok q’ij, ri jun chuqa’ xok ik’. Xa ke k’a ri’ toq xsaqir rupam ri kaj, xsaqir ruwäch ri ulew. Chi kaj k’a xek’oje’ wi”.

“Ja k’a re’ toq kachib’il ki’ xejote’ ri omuch’ k’ajola’ ri xerukamisaj ri Sipaknay. Ja k’a re’ xe’ok kachib’il ri ruch’umilal kaj”⁶.

Ruma k’a ri’ yalan ruk’amon nqaya’ kiq’ij ri ik’ ri ch’umil, ruma xa kan e qati’t e qamama’ wi, ruma ri’ ri qati’t qamama’ ri xetzolin yan, rije’ kan xepomin ri nimaq’a’, pa nik’aj q’ij, toq nok qa ri aq’a’, ruma ka’ ri’ rije’ xeloq’öx rik’in nım k’aslemal, rik’in nimaläj kikutem.

Rejqalem ri Loqoläj ik’ pa Qak’aslem:

Jantape’ ri tetata’ ri ajpatan ri ajsamaj ri xek’ulb’ëx chi rupam ri jalajöj taq tinamit akuchi e k’äs wi, k’a jantape’ na kiya’on ruq’ij ri loq’oläj ik’, ronojel ri k’o chi rupam ri kajulew, ruma xa kan kina’on kitz’eton ri ruchuq’a’ ri qati’t chi rupam ri kik’aslem, ruma ri’ nqatz’ët chi ri kina’oj ri qati’t qamama’ kan k’a ja re’ petenäq chi rupam re k’aslem, k’iy k’ayewal kiq’axan pe ri maya’ taq winaqi’ chi rupam ri k’aslem, xa man ruma ta k’a ri’, k’isnäq ta ri na’oj, ja k’a re’ na ri na’oj, ja k’a re’ na ri nokisäx pa rub’eyal k’aslem, ja re’ k’a ri xkitzijoj pe ri jalajöj qawinaq, xa kan k’a k’o na rutzeqelb’exik ri ojer taq na’oj.

Chi rupam ronojel ri rub'eyal ri ruchuq'a' ri loq'oläj kab'awil (Ajaw) k'o ri qati't ik', ri ojruçapon ojruyuçen chi rupam ri qak'aslem, ruma ri' k'o nuq'ajuj toq ri ik' muçul, ja ri' toq naläx, k'o rejqalem toq naläx, toq ya' ik', toq nk'i'y, toq nsete', toq nrijiç, toq nikäm (eclipse), toq xotöl, toq tik'il, kan k'o wi nuq'ajuj, kan k'o wi nusamajij chi rupam ronojel k'aslem re k'o chi ruwäch ri qate' ruwach'ulew, chi rupam ri qalaxik chi rupam ri qak'iynem, chi rupam ri qawinaqirem chuqa' chi rupam ri qakamik.

Rik'in ri rub'iynem nisutin ri qati't ik' chi rij ri loq'oläj qate' ruwach'ulew chuqa' chi rij ri qatata' q'ij, xkinük' k'a ri kicholq'ij ri qati't qamama', ja re' xkokisaj richin xkitz'ët xkinab'ej ruchuq'a' ri jujun q'ij ri jujun ik', richin xkitz'ët ri ruwa kiq'ij, richin xkinab'ej achike k'a ri kipatan kisamaj chi rupam ri kik'aslem, richin nkinimaq'ijuj ri nima'q taq q'ij chi rupam ri kinimab'al k'u'x, richin nketamaj ri q'ij toq nqa ri loq'oläj jäb', chuqa' toq nb'ek'is, richin chuqa' yekanon kan ri chikopi' aj ruwach'ulew, aj pa ya', ri nk'atzin richin kiway.

Rik'in ronojel ri etamab'äl xkisamajij xekowin xkajilaj ri q'ij rik'in oxlajuj ik', ri jujun ik' ruk'wan juwinäq q'ij, ja ri nuya' oxlajk'al q'ij (260 días) ri jun juna'. Ja re' k'a ri kina'oj, ja re' k'a ri runuk'ik ri kiya'on kisipan kan chi qe röj iy mam.

1 **Ralaxik, ruk'iyinem, rusetelem, ruriyixik ri qati't ik'**

Ri qati't ik' toq nsutin jumul chi rij ri qate' ruwach'ulew, jalajöj nq'alajin chi qawäch, achi'el nq'ax ri rupaläj chi ruwäch qatata' q'ij ke ri' ruk'ojlem nqatz'ët. Ja k'a toq nk'oje' chi rukojolil ri qate' ruwach'ulew rik'in ri qatata' q'ij, ja ri' toq ntzu'un pe ri rupaläj ri manäq rusaqil chi ruwäch ri ruwach'ulew, ja ri' toq rub'ini'an muqül ik', naläx ik'. Pa wuqu' q'ij chik ja ri' napon chi re ri pa nik'aj ruk'iyilem (cuarto creciente); jun chik wuqu' q'ij ja ri' toq setël ik'; pa wuqu' q'ij chik ja ri napon richin pa nik'aj chi re toq ntzolin el; jun chik wuqu' q'ij ja ri' nk'is ri ik'.

¿Achike ruma toq ri ik' tz'etël, man tz'etël ta?

Internet hppt:// de la luna

Ruma ri rub'eyal yesilon yesutin, yeb'iyin ri ik', ri ruwach'ulew chi rij ri q'ij, tikirel k'i'y nq'alajin pe chuqa' xa tijub'a' ok ri rusaqil ri qati't ik'.

Toq naläx ri ik', ja ri' toq ri ik' k'o chi rukojol ri ruwach'ulew rik'in ri q'ij, ja ri' toq man tikirel ta nqatz'ët, ja ri' toq muqül ri ik'.

Toq napon pa nik'aj chi re ri ruk'iyinem ri ik', ri

ruwach'ulew rik'in ri q'ij nkib'än jun chojmin xuk'ut (angulo recto), ja ri toq tikirel natz'ët nik'aj chi re ri ik' chi kaj. Ja k'a toq nsete' ri ik', ja ri' toq ri ruwach'ulew nk'oje' chi rukojöl ri q'ij rik'in ri ik', ja ri' toq ri ik' nuk'ül ri ruwäch ri q'ij, chi jun ri rupaläj tikirel tz'etël.

Pa ruk'isb'äl toq napon pa nik'aj chi re toq ntzolin, ja ri' toq chi e oxí' nkib'än chik jun chojmin xuk'ut (angulo recto), ruma ri', toq tikirel nqatz'ët ri jun chik peraj chi re ri rupaläj ri qati't ik'.

Ja ri' nb'ano' chi re toq k'o jalajöj ruk'inyem ri rusaqil, ke k'a chuqa' ri' rutzolijnem chi rupam ri jun ik'.

Ruma yesutin ri ruwach'ulew chuqa' ri ik', nkijäl jub'a' ki', ja ri' toq ri ik' nkanäj kan chi kikojol ri q'ij chuqa' ri ruwach'ulew, ja ri' toq ri rupaläj nikanäj qa pa q'equ'm, ruma ri' toq man q'aläj ta, ja ri' toq naläx chik pe jub'ey ri ik'.

Ruma k'a chuqa' ruchapon b'ey chi rij ri ruwach'ulew, ja ri toq nk'iy pe ri rusaqil ri tz'etël q'anäj, k'a pa wuqu' q'ij toq alaxnäq, nb'eq'alajin pe nik'aj chi re ri rusaqil, pa wuqu' q'ij chik ja toq nsete' ri ik', toq chi jun ri ruwäch nq'alajin pe, ke ri' pa wuqu' chik q'ij xa nik'aj chik ri niq'alajin pe, xa ntzolin qa, xa wuqu' chik q'ij nq'alajin ja ri' nb'emuqe' chik, naläx chik jun ik'.

2 Ralaxik ri ik' (k'ak'a' ik', ya' ik')

Chi rupam re q'ij re' man tikirel ta natz'ët ri ik', muqül ik' nb'ix chi re, re' nk'ulwachitäj ruma toq ri rupaläj ma nch'ich'an ta man ntzu'un ta pe chi ruwäch ri ruwachu'lew. Ri loq'oläj qati't ik' toq naläx el, nub'an wuqu' q'ij ri alaj ik', ya' ik' nb'ix chuqa' chi re, wuqu' q'ij toq ri loq'oläj qati't k'a majun ruchuq'a' k'o, k'a yalan alaj, kan ke ri' nub'an pa ruwi' ronojel ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew. Ja ri' toq yalan ya' rub'anon ri qakik'el röj winaqi' ke ri' chuqa' ri chikopi', ri che' kan nb'iyin kiya'al toq yechöy, ke ri' ri qate' ruwach'ulew kan ntz'uk ri ya' chi rupam, räh räh nub'an. Re' junam rik'in jun ak'wal toq k'a ri' nk'iy ma jani' k'o ruchuq'a' richin nub'an ronojel samaj, k'a ntzaq na, k'a nuxib'ij ri'.

Toq ya' ik', ja re' toq nq'alajin chik jub'a', re' nb'eq'alajin pe pa waqxaqlajuj, pa juk'al lajuj ramaj toq alaxinäq, re' tikirel natz'ët nab'ey mul ja toq xqa yan ri loq'oläj q'ij, achi'el ruwachib'äl jun ti saq'ul, wawe' ntikir el ri rajilaxik ri jun ik' ruk'aslemal.

3 Ruk'iyinem ri ik' nik'aj chi re toq nk'iy ri ik': (cuarto creciente)

Ri loq'oläj qati't ik', nuchäp el ruk'iyinem toq naläx, nb'eruk'isa' ruk'iyilem k'a toq nb'esete'. Ja k'a toq napon pa nik'aj chi re toq nk'iy, ri k'a alaj na nb'ix chi re, chi ri' k'a toq nuchäp el nkowir, nb'ix chuqa' nuchäp el rukowirinem. Chi rij chik toq nsete' napon k'a pa nik'aj chi re toq tzolijnäq, ja ri' toq kow ri ik',

wawe' k'o wolajuj q'ij richin ruk'amon nb'an ronojel samaj, re' junam rik'in jun ala' jun xtän ronojel yalan ütznuna' nub'än, kan yalan ruchuq'a'.

Chi rupam re ruk'ojlem re' nb'ek'ulun pe chi ruwäch ri kaj pa nik'aj q'ij, napon pa runik'ajal kaj pa waqi' ramaj richin tiqaq'ij, nqa qa pa nik'aj aq'a'.

Toq xq'ax ri q'ij richin ri xnik'ajär ruk'iyinem ri loq'oläj qati't ik', ja k'a ri' nqatz'ët chi nb'esete' pe ruma ja ri' eqal eqal b'enäq ntzu'un ri rupaläj nrepelun chi ruwäch ri qatata' q'ij.

4 **Setël ik' (luna llena o plenilunio)**

Ri setël ik', ja ri' toq ri ik' napon chi rupam ri jun q'ij toq chi jun nq'alajin, chi jun ntzu'un pe pa qawi'; ja k'a q'ij ri' toq nuya' pe chi jun ri rusaqil, chi jun ri ruchuq'a' pa ruwi' ri loq'oläj qate' ruwach'ulew. Junam rik'in ri qak'aslem röj winaqi'; jun ixöq jun achi toq k'o pa nik'aj chi re ri ruk'aslem kan ronojel ntikir nub'än ruma ja ri' toq k'o ronojel ri ruchuq'a'.

Toq setël ri ik' ja ri' toq ntzu'un chi jun ri rupaläj ri nrepelun chi ruwäch ri qatata' q'ij, ruma ri' toq setël näj ntzu'un wi, jeb'ël ri rusaqil nuya'. Nb'ek'ulun pe pa taq waqi' ramaj chi re ri tiqaq'ij (6 de la tarde), napon pa nik'aj kaj pa nik'aj aq'a', nqa pa taq waqi' ramaj chi re ri nimaq'a'. Ja ri' toq nuya' retal chi xnik'ajär chuqa' ri jun ik' ruk'aslem, toq nub'än kajlajuj q'ij, waqxaqlajuj ramaj, juk'al jun ch'utaq ramaj, juk'al waqlajuj ruk'aj ramaj (14 días, 18

horas, 21 minutos 36 segundos). Toq xq'ax k'a ri q'ij toq xsete', ri rupaläj nrepelun ntzolin qa eqal eqal, q'ij q'ij, achi'el toq xk'i'y pe.

5 Ri'j ik' nik'aj chi re toq tzolijnäq (cuarto menguante)

Ri qati't ik' nuchäp ri rurijixnem jun q'ij chi rij toq xsete', chi ri' nuchäp rutzolijnem, ja k'a ri' toq napon pa nik'aj chi re toq tzolijnäq chi ri' toq nb'ek'is ri ruchuq'a', nub'än qa achi'el toq k'a ri' nk'i'y; ri ruk'aslem ri loq'oläj qati'k ik', xa achi'el jun winäq toq yalan nrjix qa xa nk'is ri ruchuq'a', majun chik ntikir nub'än.

Junam rik'in toq xk'i'y pe, xa xe k'a re' xa tzolijnäq yan chik; nb'ek'ulun pe pa nik'aj aq'a' (12 de la noche), napon pa nik'aj kaj pa waqi' ramaj chi re ri nimq'a' (6 de la mañana), nqa pa nik'aj q'ij (12 del medio día) ja ke re' rub'anon toq tikirel natz'ët chi kaj ja ri pa taq ramaj richin ri nimaq'a'.

6 Toq nk'is yan chik ntzolin (luna menguante o luna vieja)

Chi rupam re jun k'isb'äl peraj ruk'aslem xa junam rik'in toq k'a ri' naläx, kan ti jub'a' chik ok nq'alajin, xa xe' nq'alajin toq k'a ri' nrajo' nsaqër pe pa releb'al k'a ri loq'oläj q'ij, kan chi ruwäch petenäq wi toq nb'ek'ulum pe. Kan achi'el ok jun ti saq'ul, xa kan ja ri' ruk'isb'äl q'ij ri tz'etël, xa ja ri nb'emuqe' yan jun b'ey chik.

Jun ik' ruk'aslem ri qati't ik'. Toq naläx pe k'a toq nb'ek'is nub'än ri juk'al b'eleje' rik'in nik'aj q'ij (29.5308 días⁷), junam rik'in nqab'ij ta, juk'al b'eleje' q'ij, kab'lajuj ramaj, kak'al oxi' ch'utaq ramaj, kab'lajuj ruk'aj ramaj. Ja re' ri ruxe'ul ri qacholq'ij röj maya' taq winäq, Ke ri' chuqa' ri Musulmán⁸ chuqa' ri Judio.

---

⁷http://es.wikipedia.org/wiki/Fase_lunar

⁸Musulman: ja re' ri winaqi' ri kinimab'äl k'u'x ja ri Islam.

Judio, ja re' jun winäq ri runimab'äl k'u'x ja ri Judaísmo. Internet [www. Astronomía](http://www.Astronomía)

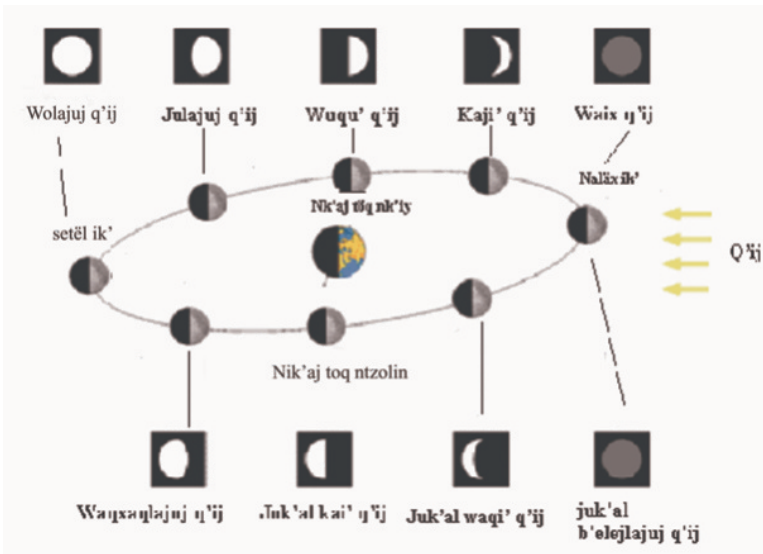
RUK'ASLEM RI QATI'T IK' RIK'IN RI QATE' RUWACH'ULEW

Re wachib'äl re' nuk'üt waqxaqi' rub'anikil ri qati't chi re ri jun ik' ruk'aslem (Fases de la Luna)

1 2 3 4 5 6 7 8

Fases de la Luna vistas desde el hemisferio Norte
Imagen:Mond Phasen.jpg

Rub'ey ri ik'nusurij ri' chuwäch ri ruwach'ulew.
http://es.wikipedia.org/wiki/Imagen:Mond_Phasen.jpg

RI SAMAJ TIKIREL NB'AN TOQ YA' IK'

Ri qati't ik' kan jalajöj wi uchuq'a' ruk'amom pe pa qawi', xa kan k'o na k'a nusamajij, xa kan k'o na k'a ri b'anob'äl, ri ruk'amom ta nb'an chi ruwäch ri jujun peraj ruk'aslem ri qati't ik'. Ruma ri' toq alaj ri ik', pa juyu' yeb'an ri muquj patz'än, chuqa' yeb'an ruk'ojob'al ri ch'ayb'äl kinäq', chuqa' re q'ij re' üt z yeb'an ri samaj pa rub'anik ruk'ojobem ri ulew richin tiko'n; tikirel yeb'an: ch'oltoj, ch'opoj, b'oltoj, richin nraxär pe ri ulew, njosq'ix ronojel ri q'ayis chi rupam ri ulew, nk'uq ri patz'än, nb'an rutzil ri ulew richin ri raqän ri tiko'n, richin ke ri' toq xtib'erijix ri ik', nb'an qa ri tiko'n. Toq nb'an ri tiko'n, ntz'et na achike ri ruk'amon yetik ri nimaq'a', achike ruk'amon yetik ri tiqaq'ij.

K'o tiko'n ri ruk'amon yeb'än richin nimaq'a', ja ri' näj nb'e wi ri ruk'iynem näj yeb'e wi ri rutza'n richin ke ri' chanin yenimär, yetik ri q'anaq'oq', ri k'ix, we ma nawajo' ta chi näj nib'e wi ri rutza'n tiqaq'ij natik, chuqa' ruk'amon yeb'an ri tikoj che', ruk'amon yek'uq el la taq tiko'n yeq'axäx apo juk'an chik, ruma chanin nuchäp ruxe'.

Tiqaq'ij ruk'amon chuqa' yetik ri tiko'n näj nb'e la ruxe', ri man k'atzinel ta näj nb'e ruk'amal, la taq q'ayis la nuya' ruxe', jala' yetik, man nkäm ta, ruk'amon yeb'an ch'opoj rik'in wakx, rik'in ch'ich' (tractor), pa alaj ik' yalan' nuk'am pe ri ruraxal chupan ri ulew, ke ri' chuqa' ri q'ayis toq najos, we namüq chi anin nq'äy.

Chi rupam ri wuqu' q'ij ri nub'än ri alaj ik', ruk'amon chuqa' yetik achi'el ri xnakät (q'os), ri ichaj, ri kotz'ij, ri kulantro, ri kaqtz'im, ri ixkoya' ch'aqa' chik ichaj, richin ke ri' chi anin yeb'os, jeb'ël yek'iy el nima'q nkib'än.

Ke ri' chuqa' toq ya' ik', ri awäj ri chikopi' nk'il ruchuq'a' pa kich'akul; achi'el toq yekamisäx pa ya' ik', k'iy kikik'el; ruma ri' we ja ri kik' najowäx chi ke, ja toq ya' ik' yekamisäx. Toq alaj ri ik' k'o janila ruya'al ri che', ke ri chuqa' ri ruwach'ulew jeb'ël räx rupam.

Ruma ya' ri ik' nuya' tew, chuqa' k'o re' k'o jäb' nub'än, ruma ri' nkib'ij k'o nuq'ajuj pa qak'aslem röj winaqi', ri che', ri q'ayis, chi jun re öj k'äs chi ruwäch re ruwach'ulew.

K'o k'ayewal nuk'am pe we yatiko'n pa ya' ik' ruma xa nimuqir ri ija'tz man konojel ta yetz'uk, yalan nq'äy raqän ri tiko'n.

Toq ya' ri ik' kan xa xe raqanib'äl ri awän tikirel yeb'an, majun tikoj awän ruk'amon nb'an, ruma yalan choj nk'iy, manjun ützt ruwäch nub'än, xa manäq kow ta nel, chi anin nchikopir, manäq nkowin ta ri patz'än yalan e ch'ima'y, xa rik'in jub'a' kaq'iq' xa ruyon ntzaq, ri nima'q taq öch' xa ja ri b'ixku'l rupam.

Pa ruq'ijul ri ya' ik' man ruk'amon ta naqasaj jun che' ruma yalan ruya'al chi anin nchikopir, chi anin nq'äy, ri si' yalan sib' nub'än, we chäj janila ruq'olil.

Ronojel ri yeb'an toq k'a ya' ik' man yekowin ta. Chuqa' toq niqaj jun ab'aqil yalan nq'axon, malon nutün ri', toq napon ri jun chik ik' yalan nq'axon chik rik'in. Ruma ri' toq ri ruk'aslem ri ik' ruximon ri' rik'in ri qak'aslem.

RI SAMAJ TIKIREL NB'AN TOQ NAJIN NK'IY RI IK'

Toq xub'än pe nik'aj (cuarto creciente) ruk'amon chik yeb'an k'iy samaj, ruma ja ri' nuchäp rukowirnem, chi ri' toq ntikir el ri kowiläj taq samaj, nchap rutikik ronojel ri tiko'n, ri nk'atzin rukowil ri ruchuq'a' ri loq'oläj ik' chi re.

Toq nik'aj rub'anon ri ik' chi re ri ruk'iyilem, man kan ta chaqij man kan ta yalan ruya'al la ruwach'ulew, ja chi ri' toq nchap el ri samaj rik'in ri tikoj awän, ja ri' toq nb'ek'oje' pe ri ik', pa jun ka'i' oxii' q'ij üt'z chik nb'an ri awex. Toq nk'iy ri ik' nb'an ri nab'ey chenoj, chuqa' ri rukamul, nkanöx toq ke ri' rub'anon ri ik' richin man ntzaq ta ri awän, nkowir ri patz'än; chuqa' ja ruq'ijul re' nchap el ri jäch', nwux kinäq', üt'z chuqa' nb'an ri tz'amatikonem⁹ chanin nuchäp qa ri', üt'z chuqa' naq'ät jub'a' ruchuq'a' jun tiko'n toq ma nawajo' ta yalan nk'iy, nb'an nimaq'a' yan, we näj nb'e wi ri rutza'n, natzak'ij jub'a' ri nab'ey taq rutza'n, richin ke ri' npa'e' ruk'iyinem.

⁹Tz'amatikonem, ja ri' jun rub'eyal tiko'n, nitz'ajb'ëx apo jun ruq'a' chi rij ruq'a' jun chik che' richin ke ri' nupo' ri' jun chik k'ak'a' che'.

Pa re ruq'ijul re' ruk'amon chik nqasäx che' ri tiqaq'ij, pa jun ka'i' oxi' ramaj chi re ri tiqaq'ij, richin ke ri' chaqi'j ri che', man nchikopir ta, chuqa' ri si' yalan chi anin nchaqijir, ütznk'at man nub'an ta sib. Toq najin nk'iy ri ik' k'o ruchuq'a' ri qate' ruwach'ulew, tikirel nachap rub'anik jun awochoch, naq'at k'im, nab'an xan, manaq chik ruk'ayewal, yalan ützn ruma' kow nel, chuqa' man ntzaq ta chi anin.

Chuqa' ützt nak'am ri jalajöj ija'tz, ruk'amon nachöy q'ayis aq'om; chuqa' ützt nb'an ri jalajöj aq'om q'ayis, nb'an ri xab'on rik'in ri q'ayis, ronojel ruyon pa q'an ik' (setël ik'), chuqa' ruk'amon yetzak'ix kiwi' ri jalajöj wachinel taq che', richin ke ri' chi anin yeb'e'el pe ral. Ri yawa'i' ruk'amon ye'okisäx pa tuj, chuqa' ri jun ak'wal xaläx, ja q'ij re' ruk'amon nb'an ri rukotz'i'j richin ri juwinäq q'ij ralaxik. Ützt chuqa' nitik ri che' ri kotz'i'j, ützt chuqa' nb'an ri tikoj ichaj, xnakät, saqwäch, ruma xa kan k'a k'o na ruraxal ri ulew.

Ri ojer ati't mama' kib'i'in k'a kan, chi ja toq nk'i'y ri ik' ja toq chi ri' nkokisäx (bendicen) ri kija'tz richin ri kawex, richin nkoyob'ej apo toq xtibenik'ajär ri ik' xtisete' ja yeb'e pa tikoj awän, nkik'utuj chi re ri Ajaw, richin ützt nub'an ri tiko'n, ja ri nkib'an ri ojer qati't qamama', xa xe raqän ri tikoj awän nb'an ruma k'a majani' k'o ützt ruchuq'a' ri ik'.

RI SAMAJ TIKIREL NB'AN TOQ RI'J IK'

Toq xb'enik'ajär ruk'aslem xb'erijix ri qati't ik', ronojel ri yeb'an nyaloj ruk'aslem, ruma ri'j ri ik', yeb'an ri kowiläj taq samaj, nkotz'ijan njotayin pe jeb'ël, ri rukowil ri ik' nkik'am apon ri tiko'n, ruma ri' ützt yeb'an ri jalajöj taq tiko'n xa kan ke ri' nub'an chi jun ri k'aslem; ruma ja ri' ruq'ijul ri k'o ützt uchuq'a' nilitäj rik'in ri qati't ik' richin köw nub'an ronojel samaj, ronojel tiko'n ützt nb'an toq nrifix el ri ik'.

Tikirel nb'an ri tikoj awän, ri raxakinäq' (arveja), ri kinäq', ri jaws, ri anix, chuqa' ützt naqupij kiq'a' kitun

ri che', ri kotz'i'j, richin ke ri' nb'ejotayin pe, man k'i'y ta ruya'al ri che' nel pe; ri kotz'i'j jeb'ël nsijan, ri ija'tz konojel yetz'uk, kan yecholöl, nraxan yepe ri tiko'n toq ri'j ri qati't ik' nb'an qa ri tiko'n, chuqa' chi anin nqa ruwäch we pa ri'j ik' xb'an. Chi rupam re ruq'ijul re' ja ri' toq yalan ruk'amon naqasaj che' richin si', nb'an ri b'olob'äq che' richin tz'aläm, xata't richin ri jay janila yeyaloj, ri si' jeb'ël nk'at.

Ri tikoj ichaj, chuqa' ri tikoj jalajöj taq aq'om jeb'ël yek'i'y pe we yeb'an chi rupam re ruq'ijul re'. Ja ri toq ruk'amon nb'an jäch' richin ke ri man nchikopir ta ri jäl. Chi rupam re ruq'ijul re' toq ri'j ri ik', üt napachab'a' jun t'üq äk, yeb'os konojel ri saqmolo' chi ruxe' ri t'üq.

Ri ak'wala' ye'aläx toq ri'j ik', janila kikowil k'o üt kuch'uq'a'. Jun winäq nusök ri' man k'i'y ta rukik'el xtel, chi anin nuk'äm ri' rusokotajik man xtipujan ta. Re ruq'ijul re' chuqa' üt richin npoch' rupeqës jun aq, jun wakx.

Toq ri'j ik' nb'an ri awex majun nok chi re ri ija'tz toq muqül chuxe' ri ulew; ri awän we npe jun nim kaq'iq' rija' nkoch'on, kow ri raqän, achi'el taq che' nub'än, nuköch' yab'il, nuköch' ri ul, man nel ta matz' ri ixim, jeb'ël nejqan, ri jäl ma nimuqär ta.

Ri awex pa ri'j ik' ma kan ta nk'i'y, man ntzaq ta ruma nima'q taq kaq'iq', nuya' jeb'el rejqa'n, jeb'el e nima'q. Toq yajach'on we natz'et k'o ka'i' rejqan, ja ri utz nak'am kan richin awija'tz, chuqa' nawajilaj janipe' cholaj k'o chi rij ri jal we k'o waqlajuj rucholaj, utz richin nak'am kan awija'tz.

Pa ri'j ik' chuqa' ruk'amon chi nb'an joq'oj ruxaq awän, ri e ri'j chik ye'elesäx el. Ri jäch chuqa' nb'an pa ri'j ik' richin manäq nchikopir ta chi anin ri ixim, toq k'o chik ri jäl ruk'amon nak'öl pe ruma k'o rukowirnen, k'o ruchuq'a'.

Ri kinäq', ri kaqtz'in, ri kaqwäch, ri ruk'u'x ichaj, ntik pa ri'j ik', ri ruwäch nb'ek'oje' pe man yeq'äy ta rupam, chuqa' kan jeb'ël nchaq'aj, jeb'ël ruk'amon pe ruchuq'a' ri ik'.

Naqasaj jun ache' pa oxi' ramaj richin tiqaq'ij, ja ri toq chaqirnäq ruwach'ulew, re' man nchikopir ta, kow nel ri che' richin ri awochoch, ri tem nyaloj; yalan k'o ruk'u'x, kow nel ri tz'aläm, we nab'än asi' jeb'ël nk'at, man nub'än ta sib'. Chi rupam re ruq'ijul re' ützt chuqa' nab'än jun awochoch richin nk'oje' ruchuq'a', man chi anin ta ntzaq.

Ri aq'om q'ayis ützt yetam yech'up toq ri'j ri ik', richin ke ri' k'o kuchuq'a' ye'aq'oman ke ri' chi anin yek'achoj ri yawa'i'; chuqa' ützt najosq'ij rupam ri atiko'n, nakamisaj ri q'ayis ruma chi anin yekäm qa ri q'ayis.

Ja chuqa' q'ij re' yalan ruk'amon nkanöx toq najowäx ntik jun ak'wal, we jun ti ala' najowäx, richin k'o ruchuq'a', jeb'ël tz'aqät rujolom, k'o runa'oj; yalan kow nel, yalan tik'asäs ruk'aslem, ronojel ntikir yerub'än, ronojel nich'ob'otäj chi ruwäch, ri akwal köw ye'el ri rub'aqil, jeb'ël choj ntzijon, man nuk'owisaj ta ruwi' rutzij yalan qitzij ntzijon. Ja' ruq'ijul re' ruk'amon nikanöx richin ützt ri ruk'aslem,

manäq kan ta yab'ïl nub'än, kan roxnäq ri ak'wal chuqa' kowiläj ak'wal nk'i'y el, ruma ri' nkanöx ri rucholajil ruch'uq'a' ri loq'oläj qati't ik'.

Ja chuqa' q'ij re' nkisöl ri kik'ayewal ri winaqi', richin kow yek'oje', eqal eqal nkowir ruchuq'a' ri winäq, ja re jun ka'i' oxì' q'ij re' ruk'amon chi nb'an. Ronojel ri samaj k'o rub'anikil, ruq'ijul nab'än, richin ke ri' ronojel üt'z ye'el, üt'z chuqa' nb'an molojri'ïl ruma kan üt'z nel chuqa'.

RI SAMAJ TIKIREL NB'AN TOQ NTZOLIN RI IK'

Toq ri loq'oläj qati't ik' ntzolin k'a k'o oxì' q'ij ri k'a üt'z na nb'an ronojel ri samaj ri yeb'an chi ruwäch ri setël ik', ruma xa k'a ri' nrijix qa, k'a ruk'amon nb'an jäch', chuqa' nqasäx che'. Ja toq xa jun kai' oxì' chik q'ij man nimuqe', ja ri manäq chik ruchuq'a', manäq chik k'i'y tiko'n nb'an, xa junam rik'in toq nk'i'y toq alaj.

Ri samaj k'a ruk'amon nb'an ja ri tikoj, ntik xkoya', raxb'o'j ichaj; ik, ja ri jeb'ël nub'än, ja ri yalan nalajub', ke ri' chuqa' ri tiko'n k'o ruxe', achi'el ri saqwäch, ri kaqtz'in, ri k'ix.

Chuqa' ri samaj rik'in asaron, ri chenoj, josoj rij awän, nsamajix ri ulew, majun yab'ïl ruk'wan, üt'z nb'an q'upuj ruwi' awän richin chi nchaqër chi anin; toq xa jun chik q'ij ma nb'e ri ik' we pa ruq'ijul jäb' tib'an ri josoj ruma kan nkajtäj nikäm ri q'ayis, tikirel nak'uq ri patz'än, tikirel nab'än mololen samaj pa juyu', achi'el ch'opoj richin nk'oje' ruraxal raqän ri tiko'n.

Man janipe' ta chik samaj ruk'amon nb'an rik'in ri tiko'n, k'o tiko'n yeb'an nq'äy pe chi anin, manäq janipe' ta rusi'j nuya', nuchäp qa ül; re q'ij re' kan richin uxlanan, ruma ri' chi rupam ri k'aslem k'o ri q'ij k'o ri aq'a', k'o ri q'eq'um k'o ri saqil, ruma k'a ri' noyob'ex apo ri kowiläj taq q'ij, utzliläj taq q'ij, richin nb'an ri üt'z samaj, ruma man k'o ta chik ruchuq'a' ri loq'oläj ik'.

Waqxaqi' q'ij ri k'ayew jub'a' richin yasamäj rik'in ri tiko'n, kaji' q'ij toq man nb'ek'is, chuqa' kaji' q'ij toq alaxinäq chik, ruma ja ri' toq k'a manäq ruchuq'a' ri ik'. Man tikirel ta nab'än ri tiko'j awän, we naqasaj jun che' richin asi', man xtik'at ta, chi anin nchikopir; ri che' toq alaj ik', manäq ruk'u'x nub'än qa, manäq ruchuq'a', yalan ya' rupam ri che', toq nk'at manäq ruchuq'a' ri q'aq'. Ke chuqa' ri' we nb'an ri jäch' pa ya' ik' ri ixim chi anin nchikopir. We pa alaj ik' nqasäx oj man nq'anär ta xa nq'ey man nchaq'aj ta pe; ruma xa manaq ruchuq'a' ri qati't ik,' achi'el toq nk'i'y ke ri chuqa' toq ntzolin; toq manäq chik ik' yatiko'n qa xa man yeb'os ta chi ronojel ri ija'tz; we nb'an qa tiko'j awän yalan tür ye'el pe ri taq jäl.

Ruma ri' nkanöx ri samaj ri manäq ta nuk'am pe k'ayewal rik'in ri ulew, chuqa' rik'in ri tiko'n. Re' k'o ruxajanil, ruk'amon chi nqachajij qak'aslem röj winaqi', ke ri' chuqa' ri tiko'n, konojel ri taq awäj, ruma xa öj junam kik'in, ke ri xkib'ij ri tat pa taq tinamit richin ri B'oko'.

Ri tat Simeón Taquira aj pa Su'm, rija' ajq'ij aq'omanel ri xk'ulb'ex ke re' xub'ij pa ruwi' ruk'aslem

ri qati't ik' kik'in ri k'aslemal e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew:

Toq nitzolin ri ik', ri qate' ruwach'ulew, ri tiko'n, ronojel ri k'o chupan, xa ri'j nub'än qa, junam k'in ri alaj ik', achi'el ta jun ti ne'y ri majani' ntikir nyakatäj, ke ri' chuqa' toq ri'j xa achi'el natz'ët jun tat ruk'wan chik ruch'ame'y, k'ayew nb'iyin, janteq ntzaqlan, ruma ak'wal nub'än qa, re uchuq'a' re' nok chi rupam ri che', ri winäq chi rupam ri nojel ri k'o chuwäch re ulew, ruma ri' ma ruk'amon ta nak'öl ri q'ayis aq'om, ri q'os xa manaq raq'omal, la aq'om q'ayis, toq k'o ri ruchq'a', ja toq nk'i'y, ja nqab'ij che achi'el jun xtän jun ala' k'o yalan kuchuq'a'; ri kow ik' o setël ik' kan nuya' ri ruchuq'a' chi rupam, ri' ronojel raq'omal ri q'os toq nak'ol pe, toq nab'än qa ri aq'om k'o ronojel ri ruchuq'a' richin naq'oman, xa b'achike yab'it^o.

RI RUTZIL CHUQA' K'AYEWAL NUYA' RUK'ASLEM RI IK' PA RALAXIK JUN WINÄQ.

Ri winäq toq pa ri'j ik' ntik qa, pa ri'j ik' nb'e'aläx, k'o nīm utzil nril chi jun ri ruk'aslem, we jun ak'wal naläx pa ri'j ik', yalan näk' ri runa'oj chi anin netaman, manäq janipe ta ruyab'il, e köw ri rub'aqil, k'o ruchuq'a', nyaloj nk'ase' el, ntok el k'amöl b'ey, ützi ruk'waxik ri rupatan nub'än, jantape nkikot; ruma ri' ri qati't e qamama' xkitz'ët xkajilaj na ri sëtäl ri ik', kan k'o wi rejqalen chi kiwäch, xa ruma ri' nb'ix chi ri winäq xa jun to'öy richin ri Ajaw.

Tat Pablo Sicay Pérez
K'amöl B'ey, San Antonio Palopó

Ruma ri' k'o runa'oj, ruma ri' ronojel xunük' kan ri Ajaw. Xa ja ri winäq ri nb'anon itzel chi re. Ri nkitik qa jun ak'wal kan nkoyob'ej, kan nkikanoj ri q'ij, ruma ri nb'ix ri tzij ri "rayib'en ak'wal", ja k'a wakami xqamestaj, ruma ri man yojoyaloj ta chik yojk'ase'. Ruma majun chik nqaya' kejqalem. Ri qate' qatata' rije' toq nkib'an jun k'ulb'ik, nkoyob'ej na toq nikowir na ri ik', ruma ri' rije' e kow taq winaqi' k'iy juna' xek'ase', manaq kan ta yab'il xkil pa kik'aslem.

Pa ri'j ik' we nasok awi manaq k'i'y kik' ntel chi anin nchaqij ri sokotajik, ke ri chuqa' ri te'ej manäq chuqa' k'i'y rukik'el ntel pa ruwi' ri alanik, ke ri chuqa' ri ak'wal k'o jeb'ël ruchuq'a'.

Ri ik' k'o uchuq'a' nawil rik'in toq ja nk'i'y (cuarto creciente) yaxuke' chi ruwäch pa kaji' ramaj richin nimaq'a', chuqa' pa waqxaqi', pa b'eleje' ramaj richi tokaq'a', kan nuna' ri ach'akul nik'asäs nqa pe chawij, chuqa' rik'in ralaxik jun ak'wal, we naläx chuwäch ri setël ik', ri yalan k'o ruchuq'a' yalan kikotem nk'ase' ke ri' chuqa' ri chikopi' ri che' ri q'ayis.

Ri nan Paulina Solis aq'omanel aj San Lucas Toliman ke re' nub'ij pa ruwi' ka'i' yab'il ri tikirel naq'omatäj chi ruwäch ri loq'oläj qati't ik' rub'ini'an hernia pa kaxlan tzij, chuqa' ri jun ak'wal toq ma nk'i'y ta:

“Si k'o hernia chawe, toq xatz'ët chi ya xsete' ri ik' ri tamala' pa jotöl eqal eqal nik'is el ri hernia nk'achoj el. Cuando riyit k'o jun ak'wal awik'in man nk'i'y ta ri ak'wal ronojel tiempo ti nita ri ak'wal, tonse toq natz'ët xel pe ri ik' chwi' juyu' tapab'a chwa nik'aj ruwajay, ri ak'wal tayuqu' y tayuqu', ri ak'wal ti ak'al toq natzu'nuchäp ruk'iyinem ronojel cosa k'o rub'anik ruk'amom pe la ik', man choj ke ta ri' k'o la ik', achike ruma nk'i'y ri ak'al porque ri ik' tajin nk'i'y”.

Ri ak'wala' ye'aläx pa ya' ik' k'o k'ayewal, nuk'äm pe pa kich'akul, pa kikik'el, janila nkitz'ila' ki', man e kow ta ri kib'aqil ri kib'och'il, yalan yeyawäj chi jun kik'aslem, malo' yekowir el, manäq kuchuq'a', janila

ye'oq', yalan nkil yab'il, k'o ri kan yekäm, k'o re' ma kan ta yena'ojin chi anin, yalan al kik'u'x, chi anin yekäm man yerijix ta el chi ruwäch ri ruwach'ulew, jub'a ok kik'aslem. Re' k'ayewal re' ruma ri tata'aj xk'oje' rik'in ri ruk'ulaj pa ya' ik'. We xyawäj ri te'ej pa ya' ik' katz'inel nya'öx ruchuq'a', richin ke ri man naläx ta ri ak'wal rik'in yab'il man chi anin ta nuk'äm yab'il. Ri ojer janila kina'oj ri qati't qamama' ruma ri' xkiya' kan rutzijol chi qe röj ri öj iy öj mam.

Chuqa' k'o jun ruk'ayewal ruk'amom pe' we yatel chi ruwäch ri ik' ak'wan q'aq', ruma ri' chi anin nsaqir awi' pa ajolom, ruma ri' man ruk'amon ta nuk'wäx q'aq' toq yatel chi ruwäch, we nak'waj takuchu' el ruwi' ri q'aq'.

Ri rutzij ri tat Balbino Chicol pa ruwi' ri ak'wala' ri ye'aläx pa ya' ik', ke re' nub'ij:

“Ri ruk'ayewal nuya' we jun ak'wal naläx pa alaj ik', ja ri man kow ta, ch'anin nuchäp yab'il, ruma pa alaj ik' xaläx, man nikowin ta, entonces ja ri' nuk'äm pe toq naläx jun ak'wal pa alaj ik', ya' k'a ri', man k'ayew ta nuchäp yab'il, porque ma e kow ta ri rub'aqil ri ronojel ri ruch'akul xa ya', ja ri' ri ruk'ayewal toq naläx pa alaj ik', Taq jun ak'wal naläx pa alaj ik' man kow ta, ruma taq k'o yab'il ch'anin niyawäj qa, ruma ma kow ta xa ri rub'aqil xa ya', ruma xaläx pa alaj ik' ri jun ak'wal taq xtik pa alaj ik' ma nkowin ta”.

“Ronojel rojqan rij la ik', man xa xe ta ri winaqi' nkil ruk'ayewal, chuqa' ri chikopi', toq k'a alaj ri ik' ri

kismal ri chikopi' e ach'i'y man ye'el ta chi kij, achi'el la alaj k'ix ke ri' nub'an ma junam ta rik'in toq ri'j ik', köw la rij taq rutz'umal, ja toq alaj ik' ronojel xa ye'el el, yech'olotäj el ri kitz'umal, ya' ya' ri kikik'el, junam rik'in taq nasök awi' taq alaj ik' k'o ri npe puj chi rupam, ruma xa alaj; ri kik'aslem ri chikopi' junam rik'in ri kik'aslem ri winaqi', ke ri chuqa' toq yejupub'äx la äk', taq alaj ik', yeb'os k'a ri taq äk ri, ja ri sibiläj e wuch'uwäq ye'el, xe tew nkina' ja ri nub'an taq alaj ik'; ri najupub'a' pa ri'j ik', ja ri pa ri'j ik' yeb'os ja ri kow taq äk, man nkina' ta mas tew"¹¹.

Ruma ri', ri ruchuq'a' ri loq'oläj qati't ik' k'o pa qawi', kan nsamäj wi chi rupam ri qak'aslem ri öj k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, wawe' nq'alajin wi chi ronojel re öj k'o chi rupam re kajulew xa kan qatz'aqat wi qi', xa majun ri ruyonil ta xtik'ase', ruma ri' kan ruk'amon, kan nk'atzin wi chi nqapoqonaj re kajulew.

RUQ'AJARIK RI IK' TOQ TZALAN

Ri loq'oläj qati't ik' k'i'y rusamaj nub'an, pa ruwi' ri qate' ruwach'ulew, pa qawi' röj winaqi', ruma ri loq'oläj Ajaw nuya' rutewuchunik pa ruwi' ri ruwach'ulew; k'o k'i'y etal nuya' chi qe, we nqatzu' ralaxik ruk'aslem ri ik' nch'o pe chi qe we npe yan ri jäb', we k'a k'o na saq'ij; ja k'a ri' nqatz'ët we ruk'amon nb'an yan qa ri tiko'n.

Toq tzalan naläx ri ik', xotöl, ntzu'un pa ruqajib'al kaq'iq' (pa ruwi' palow), ja ri nkib'ij ri nan ri tat chi ya' ruk'amo pe, jäb' ruk'amon pe, toq yalan tzalan

chuqa' k'o q'equm chuwäch ri retal q'eqal jäb' chuqa' kaq'iq' jäb' ruk'amon pe. Ri ik' tzalan pa saq'ij ja ri' tew ruk'amon pe, ja toq alaj ik' ja ri' toq q'alaj chi tzalan ri ik'. Toq naläx nk'i'y el we kan ke ri' rub'anon k'o ri jäb' chi jun ik'. Chi rupam ri ik' mayo we tzalan ri ik' toq naläx, ja ri nub'ij chi ruq'ijul chi nuchäp yan el ri jäb'.

Toq tik'il naläx nuya' retal chi nub'an saq'ij chi jun ik'. Waqi' ik' naläx tikil ja ri waqi' ik' saq'ij (de noviembre – abril), chuqa' waqi' ik' naläx tzalan ja ri waqi' ik' ruq'ijul jäb' (de mayo – octubre). K'o re' toq man ke ri' ta nub'an ruma ri k'atzinel nqetamaj nqatz'ët richin ke ri' tikirel nb'an pa rub'eyal ri tiko'n.

RUQ'AJARIK RI IK' TOQ KÄQ RUB'ONIL TOKAQ'A'

Nkib'ij ri qawinaq chi toq käq rub'onil ri ik' k'o k'i'y ruk'ayewal ruk'amom pe, ruk'amom pe oyowal, xa npe ri saq'ij, k'o nuk'am pe sinonel, nuk'am pe kaq'iq', k'o yab'il nuk'am pe chi qij röj winaqi', chikopi', tiko'n. K'o re' nuk'am pe nima'q taq yab'il chi qij röj winaqi', k'o winaqi' kik' kik' pa kiwäch achi'el taq sal, käq käq nub'an, ri ak'wala' toq ye'aläx k'o manäq tz'aqät ta ri kich'akul, man k'o ta jun kiq'a', jun kaqän, chuqa' ri kitzub'al yalan ruxaqil, chuqa' manäq ützt ta nel ri taq kichi', manäq yena'ojin ta jeb'ël, chuqa' ja ri' nub'an jaqäl pa kijolom, man e kow ta, xa xe yab'il nkib'an.

Chuqa' nuya' retal k'atän, nuya' sachik pa taq kiwäch ri ak'wala', nuya' ruk'i'y kich'akul, ruk'i'y kijolom, kiq'a',

kaqän, rukiy kipam, k'o re' ntel kik' pa kitz'a'n, nuya' xa'oj, ya' chi kipam ri winaqi', nuya' ruyab'il ri pan awäch; ri qak'aslem xa kik', toq kaqköj xa k'o ruchuq'a' la kik' chi rupam la qach'akul. Nkib'ij chuqa' ri qate' qatata' chi jun ixöq royob'en ak'wal man ruk'amon ta nel el chi ruwajay toq käq rub'onil rub'anon ri ik', ruma ntzaqon el, ja ri' chuqa' nkib'ij ri kexeloma' chi kitz'eton ri k'ayewal re' ruma ri' nkib'ij chi k'atzinel jun ixöq nuchajij ri', richin man nutz'ila' ta ri' rik'in ri ak'wal royob'en, ütznrokisaj ri taq ch'apäl nuya' rik'in ri rupo't, rik'in ri rupam rutzyaq.

Toq k'a naläx ri ik' käq chik rub'onil, retal kiyab'il taq neneya' ak'wala', nub'an chi ri ak'wal oyob'en kaminäq chik naläx, chuqa' k'o re' xe jun ka'i' oxir'uq'ij nb'erub'ana' ja nkäm el. Toq nik'aj rub'anon ri ik' retal kiyab'il xtani' alab'o', toq ja xtzolin ri ik' retal kiyab'il ri nimawinaqi'.

Chi ke ri tiko'n, ri wachinel taq che' ruk'amon pe ul, re' jun yab'il nuya' pa ruwi' ri awän, q'an q'an nub'an qa ri ruxaq napon k'a pa ru tum; ri ch'aaq' chik tiko'n xa yetzaq el kisi'j, yetzaq el kiwäch, man yeq'anär ta ri kiwäch. Ri chikopi' chuqa' k'o kik'ayewal, k'o re' ye'ok yawatz'i', nkib'ij ri tetata' richin yeto' ri chikopi' ütznxim jun ti käq tzyäq chi ruqül ri ti awäj richin ke ri' ma yeyawäj ta pe.

Toq kan käq käq ruwäch nub'an jun setesik chi rij k'o re' nuya' retal saq'ij, ja ri' toq ruk'amon pe saq'ij. Chuqa' nuya' retal chi jäb' ja toq yalan rusutin ok ri' la sutz' chi rij, nuq'ajuj chi ja ri jäb' naqaj chik k'o wi.

K'o chuqa' toq nq'equmär ruwäch ri qati't ik', ja ri nb'ix chi yawa' nq'axoman ri ik' (eclipse). Ja toq chi ri' nyawäj ri qati't ik', nch'ay ruma ri qatata' yecha' ri ojer qati't qamama', wakami' qetaman chi ja ri nkäm, rub'anon eclipse yecha' pa kaxlan. Ke ri' nkib'ij ri nan tat xek'ulub'ëx.

Re ka'i' oxii' tzij re' xa k'o na k'a nuk'exewachij, k'o kan ruma xa kan k'o na k'a ruq'ajarik xa nyawäj k'a ri ruchuq'a' ri qati't, re nkib'ij man ruma ta esachinäq, majun ta ketamab'al, re tzij toq nub'ij chi nyawäj ri qati't nb'ek'ulun ruma ri ruchuq'a' ri qati't toq ke ri' nub'än (eclipse) xa kan nuk'äm pe yab'il chi ruwäch re ruwach'ulew, nuk'äm pe ruk'ayewal; ke ri' chuqa' toq nkib'ij chi nch'ay ruma xa nk'is ruchuq'a' chi ruwäch ri ruwach'ulew ruma xa ntz'apitäj ri ruwäch ruma ri qate' ruwach'ulew.

RI QATATA' Q'IJ

Ri qatata' q'ij janila nïm rejqalem chi rupam ri k'aslem ruma nuya' ri saqil, ri meq'enal, nuya' uchuq'a', nuchaqirisaj ri loq'oläj ruwach'ulew, chuqa' nuk'iytisaj ri tiko'n ri q'ayis, nuchaqirisaj kiwäch ri che' ri e tijel kiwäch. Ruma k'a ri' ri qati't qamama' yalan ruq'ij xkiya' kan kitz'ib'an k'a kan chi rupam ri Popol Wuj, ke re' nub'ij: *K'a ri k'a toq xel pe ri q'ij, jxekikot k'a ri ch'utin taq chiköp, nima'q chiköp; xeyakatäj pe pa rub'ey taq ya', pa siwan, xeb'ek'oje' chi ruwi' taq juyu'. Xa jun xb'e wi kiwäch chi la' akuchi' xel wi pe ri q'ij.* (Popol Wuj, kaqchikel Cholchi' pag. 98)

Re nub'ij chi ri loq'oläj q'ij kan ja' wi re' ri qak'aslem qonojel chi winaqi', chi chikopi', chi che', chi q'ayis, konojel ri k'aslem e k'o chi ruwäch re ruwach'ulew, ruma ri' kan ruk'amon nqatz'eqelb'ej ri kib'anob'al ri qati't qamama', ri yepomin toq nb'ek'ulu' pe ri q'ij, pa nik'aj q'ij, toq nqa ri loq'oläj q'ij.

RUQ'AJARIK RI Q'IJ TOQ K'O JUN XOKOQ'A' CHI RIJ

Ri loq'oläj Ajaw toq nuya' pe ri urtisanik, nuya' pe rutzijol chi la' chi kaj, nch'o pe chi qe wawe' chuwa ruwach'ulew. We xk'oje' jun setesik chi rij ri q'ij, ja ri' chuqa' nkib'ij ri qati't qamama' natin ri q'ij, k'o re retal saq'ij, k'o retal jäb', k'o retal tew, k'o retal kaq'iq', chuqa' ruk'amon pe yab'il, q'axon jolomaj, k'o nel kik' pa kitza'n ri winaqi'. We jun yawa' ixöq man ütztä nel chi ruwäch ruma' xa yab'il ruk'amon pe, ruma ri' toq konojel la ixoqi' la koyob'en ak'wal, ruk'amon nkicholajij ch'apel (gancho) chi kipam, richin ke ri' man nq'ax ta ri ruchuq'a' ri q'ij pa kich'akul

We natin ri q'ij pa wuqu' ramaj richin nimaq'a', xa noqa yan ri jäb' kan chi rupam qa ri q'ij ri' noqa', We natin ri q'ij pa waqxaqi' ramaj richin nimaq'a', ri k'a pa jun wolajuj q'ij niqa pe' ri loq'oläj jäb', toq k'o jun q'equ'm chi rupam ri setesik ri retal chi nub'an jäb' chi paq'ij chi chaq'a'; ja ri' chuqa' nub'ij chi k'o ya' chi ruwäch k'o ya' jantape', ruma ri' nkib'ij toq natin ri q'ij numöl ya', q'eqäl jäb' nroyoj, we man nipe ta nım jäb', npe jub'a' musmul, k'o chuqa' re' jäb' rik'in saqb'öch.

Chuqa' k'o jantaq re' ntz'et achiel q'aq' chi rij ri q'ij, we pa ruq'ijul saq'ij, ul ruk'amon pe, chuqa' retal richin tew, we k'o nch'ich'an chi rupam achi'el ch'umil, re' retal kaq'iq' jäb'. We pa ruq'ijul saq'ij natin ri q'ij, jäb' nub'ij. We chi rupam ri nab'ey ik' (enero) natin ri q'ij, majun retal ta nuya'; ja we xa chi rupam ri ik' mayo natin ja ri k'a retal nub'ij chi xa naqaj chik k'o ri jäb'.

KEJQALEM CHUQA' RI RETAL NKIYA' CHI QE.

Ri ch'ob'oj mayoj nkisamajij ri maya' winaqi', jun molaj etamab'äl pa ruwi' runuk'ik ri rutikirib'al k'aslem, ja ruma re' k'iynäq ri ch'ob'oj pa ruwi' ri rusolik ri kajulew, ri ruk'aslemal ri winäq, ri kib'iynem, ri kisilonem ri k'aslem ri k'o chi la' chi kaj, jampe' ri ch'umil ri yesutin chi rij ri qatata' q'ij, ri jantape' chi molaj ch'umila' ri e k'o chi rupam ri kaj, ri yojruto' richin nq'ax chi qawäch ri rub'eyal ri rusamaj ri kajulew.

Re ch'ob'oj mayoj re' tz'ukutajnäq ruma chi rupam ri kajulew xa jun qab'anon, xa qachaq' xa qanimal qi', xa qatz'aqat qi' ronojel re öj k'o chi ruwäch re kajulew.

Ri kaj ri ulew, ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew, xa qatz'aqat qi' nqajunamaj qi', richin nqab'än xa jun k'aslem. Ruma k'a ri' akuchi' ri yalan nq'alajin re rub'eyal re xqab'ij qa, xa rik'in ri kuchuq'a', ri kisamaj ri nkib'än pa qak'aslem, kan achike nkik'ulwachij rije' kan ke k'a chuqa' ri' nqak'ulwachij röj re öj k'o chi ruwäch re ruwach'ulew.

Ruma k'a ri' nkib'ij ri qati't qamama' chi ri kajulew xa junam rik'in jun peraj kem, akuchi' ri jujun ruwäch ri b'ätz' xa rutz'aqat ri' richin nub'än ri jun peraj tzyäq. Ke ri' chuqa' ri qach'akul xa jun ti ko'öl ruk'exewachul ri kajulew, ruma ri' ri qach'akul, toq nsilon jun qaq'a', jun qaqän, nsilon richin nrilij chi jun qach'akul; ke ri' k'a chuqa' ri jujun rutz'aqat ri kajulew achi'el ri loq'oläj q'ij, ik', ruwach'ulew, sutz',

ch'umil, kaq'iq', k'aqolajay, koyopa', xokoq'a', tew k'atän. Chi kijujunal e rutz'aqat ri qak'aslem, k'o re toq napon kiq'ijul richin yesamäj nkiya' pe rutzijol toq nkichäp samaj pa ruwi' ri ruwach'ulew, richin ke ri' chuqa' ri winäq nretamaj achike samaj napon ruq'ijul.

Ri qati't qamama' kan janila xkiya' ruq'ij chi xa qonojel qatz'aqat qi', ruma ri' toq ye'aläx ri kalk'wal nkiya' qa ri kib'i', Ch'umil, B'atz, Kej, Koj, Toj, Sotz', Sanik, K'oy, Ab'äj, Aj, B'alam, K'um; chi ri' xkik'üt k'a kan ri rejqalem chuqa' ri kich'ob'oj pa ruwi' ri kajulew.

RI SUTZ' CHI KAJ

Ri loq'oläj sutz' k'o k'i'y retal nuya' chi qe, rik'in ri rub'onil ri rub'iyinem, rik'in ri ruk'ojlem nuya' ri etal, we näj we naqaj, we chi ruwäch ulew, we pa k'ichelaj, we pa kiwi' juyu', we pa ruwi' raqän ya', we pa ruwi' choy; ja ri k'atzinel nqatz'ët ruma ri' ri sutz' nuya' rutzijol achike nuk'äm pe chi qe pa qak'aslem, k'o re' nuk'äm pe ya', nuk'äm pe kaq'iq', nuk'äm pe chuqa' ruyab'il tiko'n. Nkib'ij ri qati't qamama' chi chi rupam ri sutz' nb'ek'am qa ri ya' chi ruwäch ruwach'ulew pa raqän taq ya', ja ri njote' chi kaj ruma ri npe ri loq'oläj jäb'. Ri qati't qamama' nkib'ij chi ri loq'oläj sutz' e nab'ey taq rusamajela' ri Ajaw chi la' chi kaj.

Ri sutz' we q'equ'm ruwäch, naqaj k'o wi ri retal jäb', k'o re' kan tiqaq'ij nqa yan ri jäb', we näj k'o wi ri

retal jäb', k'a pa jun ka'i' oxi' apo q'ij, we q'equ'm ri sutz' nub'an rumul chi kaj, ja ri' retal chi npe yan ri jäb'; pa saq'ij we ri sutz' säq säq rub'onil, ja ri' retal tew; we ri sutz' säq k'a näj k'o wi chi kaj, ja ri' retal saq'ij; we ri sutz' säq ruch'aron ri', re' retal saqb'öch; ri sutz' toq säq choj nwarär ruwäch chi kaj ri' retal saqb'öch.

We q'equ'm ri sutz' chanim b'enäq, re' retal kaq'iq', we ruq'ijul saq'ij ri sutz' achi'el karne'l rub'anon chi kaj kojqan ki' kinojisan ruwäch ri kaj, ja ri' retal chumatew, we ri sutz' q'equ'm ruwäch nb'etz'uye' pa ruwi' ri juyu', ja ri' retal kaq'iq'.

Nkib'ij ri tetata' chi ri sutz' ri nqa pan ulew, pa ruwi' ri juyu', ri nqa pa ruwi' raqän ya', pa ruwi' ri choy, nb'eruk'ama' qa ri ya' richin ke ri nb'eruya'aj pe ri ruwach'ulew toq njote' el chi kaj.

Toq ri sutz' nel el chi rupam ri k'ichelaj, chi rupam ri raq'an ya', nel el pa kiwi' la che', ja ri' toq ri sutz' xuk'waj ri ya' chi kaj, ja ya' re ntzolin pe jub'ey chik, ja chi ri' toq nqa pe loq'oläj jäb'.

We ri sutz' choj njukük nqa pan ulew, npe ruyab'il tiko'n, npe ri ul chi rij ri tiko'n. We ri sutz' saqsöj ntz'uye' pa ruwi' ri juyu', re' retal chi npe ri jäb, Toq ri sutz' nqa pan ulew akuchi' k'o raqän ya' pa ruwi' la choy pa k'ichelaj, nkib'ij ri qati't qamama' chi ja ri xik'anela' e k'o chi rupam, re' e samajela' richin yeqasan ri jäb' ja ri yetok'amon qa ri ya' nkik'waj richin npe ri jäb', ruma ri' k'atzinel la che' la k'ichelaj richin yepa'e' pa ruwi' richin nkimu'ej ri ya' man yetzaq ta pe.

We Natz'ët nel pe ri sutz' pa jun k'ichelaj chi ri' nïm ruq'ij, k'o uchuq'a' chi rupam ri juyu', chi ri' tikirel nb'an kotz'i'j (xukulem).

2 RI IK'

Ri ik' k'o k'i'y utzil ruk'amon pe pa qak'aslem røj winaqi', ke ri chuqa' chi ke ri che' q'ayïs, chi jun ruk'aslemal ri ruwach'ulew. Ri ik' k'o uchuq'a' nukiraj chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Ri ik' k'o retal nuya' chi rupam ri jun ik' ruk'aslem, nkib'ij ri tetata' chi toq tik'il ri ik', retal saq'ij, toq käq rub'onil nel pe nuya' retal yab'il; ruk'amon pe yab'il chi ke winaqi' chuqa' yab'il chi ke ri tiko'n.

Ri qati't ik' k'o jalajöj taq ruchuq'a' chi rupam ri jun ik' ruk'aslem. K'o jun ruchuq'a' toq naläx, ja ri toq ronojel ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew majun ruchuq'a', yalan ya' k'o chi rupam ronojel k'aslem, k'a napon toq nub'än pa nik'aj chi re toq nk'i'y. Ja ri' toq nuchäp el ri ruchuq'a' ja ri nkowir el ri ik' ke ri' ronojel ri k'aslem.

Toq napon pa nik'aj chi re ri ruk'aslem ja ri' toq nsete', ja ri' toq ronojel ruchuq'a', kowiläj uchuq'a' nusipaj pe pa qawi', ja ri' toq ronojel ruk'amon yeb'an, kan k'o ri uchuq'a' nk'oje' chi rupam ri ik' chi jun re k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, nb'e'apon k'a pa nik'aj chi re toq ntzolin. Toq nq'ax chi re ri nik'aj toq ntzolin, ja chuqa' ri' nk'is, ntzolin ri ruchuq'a' ri loq'oläj qati't ik'.

Ri ik' chajinel richin ri q'equ'm ruma ja rija' nuya' pe saqil pa ruwi' ri ruwach'ulew, ja ri' chuqa' ri ruchuq'a' ri k'aslem, ruma toq nok aq'a' k'o uxlanem chi ruwäch ri ruwach'ulew, ja la' chuqa' uk'wayon rub'eyal kik'aslem ri ixoqi', pa ruwi' ri alanem, ja ri ruchuq'a' ri ik' nsamäj pa kich'akul, chuqa' ja ri qati't ik' uk'wayon ri ajilanik ruq'ijul chi nb'e'aläx ri ak'wal.

RI Q'IJ

Ri loq'oläj q'ij nīm rusamaj nub'än pa qak'aslem, nuya' qasaqil, chuqa' ri qameq'enal; rik'in rumeq'enal nuchaqirisaj ri ruwach'ulew, nusaqirisaj chi jun ri ruwach'ulew, we manäq q'ij yojkäm pa q'equ'm ruma tew. Chuqa' nuya' jalajöj taq etal chi qe.

Ri loq'oläj q'ij toq natin nuya' retal ri q'eqäl jäb', nuya' retal ri kaq'iq', toq natin la q'ij nimaq'a' yan, npe ri jäb' tiqaq'ij, we manäq pa ruka'n q'ij; toq tiqaq'ij natin ri q'ij, npe ri jäb' pa oxi' q'ij:

Toq ri q'ij käq käq rub'anon ruk'amon pe k'ayewal ruma xa saq'ij, Chuqa' nuk'äm pe ri yab'il, toq yalan nk'aton ruwäch xa nuya' yab'il: k'atän, ojob', kik' pa kitzan ri winaqi', nuk'äm pe ruk'ayewal pa qak'aslem.

Toq nkijäl ki' rik'in la qati't ik' k'o k'ayewal nuya' chi re jun ixöq royob'en ak'wal, we nb'eyaj chi ruwäch npax rujolom ri ak'wal, we yalan k'a ko'öl ri ti ne'y, xa ntzaqon el ri te'ej.

Ja toq yalan nk'aton ruwäch la q'ij, re' retal jäb'. We chi rupam ruq'ijul ri alaj ik', re' saq'ij nuk'am pe. La q'ij toq ke ri' nub'an k'o musmul jäb' chi runaqaj, k'o muqül chi runaqaj, ruma ri' nuya' retal chi naqaj chik k'o ri jäb'.

Qak'axan kan kik'in ri qati't qamama', toq xnuk' ri ruwach'ulew, ja ri q'ij nab'ey xb'an ja rija' xya'o pe ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew, nïm ruq'ajarik, nïm rusamaj nub'an pa qawi' chi ruwäch ri ruwach'ulew.

RI CH'UMIL

K'o q'ij ri ch'umila' yerepelöj nel kijey ri rub'ix q'aq' nqa pe chi ruwäch ruwach'ulew ja ri nkib'ij ri qati't qamama' chi yech'ayo ki' chi la chi kaj, ri' retal chi npe jun silonel, nuya' retal chi k'o ruk'ayewal petenäq chi qij; chuqa' k'o ch'umila' ri nkiya' retal ri ramaj richin pa ka'i' pa ox'i' ramaj richin nimaq'a', we xe'el pe, ja k'a retal chi nsaqër pe.

K'o jun ch'umil ri k'o chi kaj ri ruya'on pe ruchuq'a' chi ruwäch ri ruwach'ulew toq yojaläx, ja k'a ri uchuq'a' nqak'ül, ja ri' nsamäj pa qak'aslem ruma ri' chi qajujunal k'o jun qasamaj nqab'an el chi ruwäch ruwach'ulew, jalajöj samaj nqab'anala', k'o re ye'ok aq'omanel, k'amöl b'ey, Ajq'ij, Ajtz'aq, k'exelom, k'utunel, k'o rejqalem pa qach'akul, pa qak'aslem.

Ri ch'umila' man yojkowin ta yeqajilaj, majun ta kiwäch, k'o jun kaji' wo'o' kiwäch ch'umil, k'o e koköj, k'o e loman, k'o e nima'q.

K'o aq'a' nqatz'ët yetzaq pe chi ruwäch ruwach'ulew ja ri' ri nkib'ij rukis ch'umil chi re, toq xeqa pe xa jun molaj jut, ri ojer kan nkib'ij ri qati't qamama' nqa saqipwaq, q'anapwaq; nkib'ij chuqa' chi kich'umilal ri winaqi', ri e k'äs chi ruwäch re ruwach'ulew, re ruch'umil jun winäq, jun ak'wal, jun achi, jun ixöq, k'o re' nqa pa ya' k'o nqa chi ruwäch ab'äj, ja k'a ri' toq yekäm ri winäq.

Toq ri ch'umil nk'oje' ka'i' rujeý, k'o ka'i' retal, nub'ij kamik jäb', nub'ij kaq'iq'. Ri ojer qati't qamama'

xkitzijoq kan chi toq naläx jun winäq chuqa' naläx jun ch'umil; toq nkäm ri winäq nb'etzaq pe chuqa' jun ch'umil chi kaj, ke ri' xkib'ij ri tat aj San Antonio Palopó.

Ri ch'umila' k'o jalajöj kib'i' k'o ri motzaj b'i'aj kaxlan San Gaspar, k'o ri jun nimach'umil Santiago, k'o krusin ch'umil yecha' chi ke ri yeq'alajin toq njalatäj ri juna', pa nik'aj aq'a' yek'oje' pa nik'aj kaj, ri krusa', ri motza' sampartixa" (rutzij ri tat Santiago Tax)

Ri ch'umil chuqa' k'o etal nkiya', ri motza' ri kirusin ki' toq nsaqër pe we saqil rub'anon ri kaj, k'o re' toq kaqkøj kiwäch nuya' retal chi npe yan ruq'ijul ri jäb' ruk'amon pe ch'a'oj, k'o re' ri kaq'iq' nutzäq ri awän, k'o re' npe kaqasaq'ij.

RI KAQ'IQ'

Ri loq'oläj kaq'iq' ja re' ri qak'aslem, we manäq kaq'iq' yojkäm, we manäq kaq'iq' xa kan majun k'aslem, ja la nqajiq'aj ruma ri öj k'äs, chuqa' la kaq'iq' nuch'ajch'orisaj ruwach'ulew, ri kaq'iq' jun tewuchunik ruya'on kan ri Ajaw. Pa kina'oj ri qati't qamama' nkib'ij chi la k'aq'iq' ja rija' rutz'aqat ri Ajaw, rutz'aqat ri qak'aslem ruma ri' yalan ruq'ij.

Ri kaq'iq' nuch'ajch'ojirisaj ri ruwach'ulew, ri kaq'iq' nuk'am pe yab'il, chuqa' nuk'waj el yab'il juk'an chik, la kaq'iq' ja la' oj k'asb'ayon, nutewurisaj ri ruwach'ulew, la kaq'iq' k'o rajawal ja ri nawal lq'. Chuqa' rusamaj ri loq'olaj kaq'iq' nuk'am pe ri jab' toq npe pa releb'al kaq'iq', chuqa' nuk'waj el ri jab'; nel saq'ij toq nxule' el pa ruqajib'al kaq'iq', ja ri loq'olaj kaq'iq' ja ri qak'aslem, we manaq kaq'iq' yojkam, ja la' nqajiq'aj ruma ri oj k'as.

Nuch'ajch'ojirisaj ruwach'ulew we yalan ruchuq'a', ri kaq'iq jun urtisanik ruya'on kan ri Ajaw. Pa kina'oj ri qati't qamama' nkib'ij chi la k'aq'iq' ja rija' ri rutz'aqat ri Ajaw janila nkiya' ruq'ij. Ri kaq'iq' chuqa' nutz'ët we k'o jun itzel, jun k'ayewal petenäq chi qij röj winaqi', nuk'äq el näj richin man yojrukamisaj ta. Toq kan yalan ruchuq'a' ri kaq'iq' ruk'amon pe kamik ruma k'o jay yerutzäq, k'o che' yeruqasaj, k'o tiko'n yeruqasaj, ja ri' ruk'amon pe ri kaq'iq'.

Ri loq'oläj kaq'iq' noyöx, nch'ab'ëx pa jun xukulem pa nimab'äl k'u'x richin nuch'ajch'ojirisaj ri itz'el taq uchuq'a' ye'ilitäj chi ruwäch ruwach'ulew chuqa' ri e k'o qik'in röj winaqi'.

RI K'AQOLAJAY

Ri k'aqolajay nub'än ka'ii' ruwäch ri etal nuya', ri k'aqolajay we pa saq'ij toq kan ki' ruk'u'x xq'ajan pe ri retal chi ja xtiqa ri jäb', we tajin jäb' janila nq'ajan, ri saq'ij nub'ij, xa nuk'waj nuk'öl el ri' ri jäb', toq kan rojqalon ri nk'aqon, ri' retal chi nel saq'ij.

Toq ruq'ijul jäb' toq majun k'aqolajay nawak'axaj ja k'a ri' k'a k'o na jäb'; chuqa' toq k'a ja nuchäp ri jäb' janila nk'aqon, yeruk'äq ri nima'q chikopi', kumatzi' ri yalan e nima'q ri k'o kuk'a' ri k'o kixik' ri e k'o kewan ki' pa taq che' pa taq siwan, chuqa' pa ya'; ruma ri' toq npe la jäb' man tikirel ta yaparan chi kixe' che' we xuk'äq ri che' chuqa' rat yaruk'äq yakäm. We nq'ajan pa rulaj ik' (octubre) ja xtichame' el jumul ri loq'oläj jäb', xa jun wolajuj q'ij chik nub'än kan ja ri' xb'e ri loq'oläj jäb'.

RI KOYOPA'

Ri koyopa' chuqa ka'i' ruwäch ri etal nuya', nub'ij jäb' chuqa saq'ij: Toq saq'ij we niyik'lan ruwäch ri kaj ja' npe yan ri jäb'. Toq najin jäb' nyik'lan ruwäch ri kaj, nrepelun pe pa taq ruk'isib'äl ik', ri' retal chi ja xtib'e ri jäb', xa xe chik jub'a nub'än kan ja ri' xtitzolin ri jäb', retal saq'ij ja ntzolin ri jäb'.

Jun koyopa' ja ri' jun k'aqolajay k'a ri' nk'aqatäj, toq nk'aqatäj ri k'aqolajay nuya' ri koyopa', nab'ey nuya' koyopa' k'a ri nawak'axaj ruch'ab'äl. Toq ri k'aqolajay näj nqa wi man noqa ta ri ruch'ab'äl, xa xe nqatz'ët ri rusaqil, ja ri' toq nuya' ri koyopa', majun koyopa' ruyon ta xtub'än, xa kan ruma wi ri k'aqolajay.

Ri aj chi ruchi' choy Tz'olojya' xkib'ij pe chi nrepelun pe pa ruqajib'al kaq'iq' chi re ri choy ri retal jäb', we nrepelun pe pa ruqajib'al la q'ij ri retal saq'ij.

RI TEW K'ATÄN

Ri loq'oläj tew janila nim ruq'ij ja la' nch'uch'urisan ri loq'oläj ruwach'ulew. K'o jun ruwäch chi tew ja ri chumatew nqab'ij chi re, toq nqa ri chumatew yechaq'ij ronojel ri q'ayis chuqa' yekäm ri taq üs, ri nkib'än itzel chi re ri tiko'n. We nik'o ruwi' ri tew npe yab'il, chuqa' yerukamisaj ri chikopi' ri yek'oje' chi rij la tiko'n chi kij la che'.

Ri k'atän yerumëq' ri tiko'n yek'i'y el, we xa pa muj xkek'oje' ri tiko'n majun ruwäch nuya', man ütza ta

yek'iy ri tiko'n; ke ri' chuqa' röj winaqi' yojrumëq' chuqa' la chikopi'. Chi ka'i' yek'atzin, we nik'o ruchuq'a' ri k'atän nuya' qayab'il (ke re' xkib'ij ri aj San Lucas Toliman).

Janila yek'atzin ri tew ri k'atän pa qak'aslem, ri tew nuqasaj ruchuq'a' ri k'atän, la k'atän nrelesaj rukiy ri tew chi qij, k'atzinel nqachajij qi', we yalan tew tqokisaj qaq'u', we yalan k'atän tqakanoj qamuj ruma nuya' qayab'il we yalan k'atän we yalan tew.

Chi ka'i' yek'atzin pa qak'aslem, we manäq tew yalan k'atän, we manäq k'atän yalan tew. We nik'o kuchuq'a' nkiya' yab'il.

Ri qati't qamama' kib'in kan chi nkiya' retal jäb' chuqa' retal saq'ij, toq janila tew ri retal saq'ij, we janila k'atän ri retal chi npe ri jäb'.

RI XOKOQ'A'

Ri xokoq'a' k'o k'iy etal nuya', toq npa'e chuqa' nuxalq'atij la choy ntzijon pa ruwi' jäb', toq npa'e' pa ruwi' la nimiraqän ya', we nuxalq'atij ri juyu' npe nima'q taq jäb; toq npa'e' pa kiwi' la k'ichelaj npe ri kaq'iq', we npa'e' pan ulew nuq'ät ri jäb' retal saq'ij, we ka'i' yepa'e', nkixalq'atij ki', ri' retal kamik kichin ri winaqi' kichin chikopi' akuchi' xtib'eruya' ruchuq'a' ri kaq'iq' jäb'.

K'o xa nuk'üt ri jäb' we natz'ët chi petenäq jun nimaläj jäb' k'a ri npa'e' ri xokoq'a' ri man xtoqa' ta ri jäb' awik'in xa xe ti musmüt noqa xa nuk'öl el ri', jun

chik etal toq petenäq jäb', ri xokoq'a' nk'oje' pe pa ruwi' la juyu', nuq'ät el ri jäb'.

Jalajöj ruwäch ri etal nuya' chuqa' ri akuchi' nk'oje wi, toq npa'e' pa ruqajib'al kaq'iq' retal chi npe jun nimaläj jäb', we npa'e' pa ruqajib'al la q'ij, retal chi nel saq'ij; we xpa'e' tiqaq'ij retal kaq'iq'. We nk'oje' ri xokoq'a' chi rij ri ik' toq ruq'ijul saq'ij, nuq'ajuj chi nqa chumatew.

Chuqa' nkib'ij chi ri xokoq'a' yalan nnikot ruma xa ye'aläx ri jalajöj taq chikopi', ye'aläx ri taq mazat, taq umül, ronojel ruwäch taq chikopi' ye'aläx. Ruma ri nkib'ij chi k'o nim k'aslemal.

ACHIKE NUQ'AJUJ RI CH'UMILAL

Ri ch'umilal ja ri' ri samaj nb'erub'ana' el jun winäq chi ruwäch ri ruwach'ulew, ja ri' ruwäch ruq'ij ruk'amon pe, k'o toq ye'aläx ri ak'wala' k'o ketal kik'amon pe, ri xtän ri ala' nb'e'ok aq'omanel, ajq'ij, iyom, q'atöy tzij, yuqüy b'aq, k'amöl b'ey. We jun ti ala' yuqül rik'in kolo' toq naläx ri yalan nkanon ixoqi', k'o k'ayewal k'o utziläj k'aslemal nuya' pa qawi', ruk'amon pe etal ri ak'wal toq naläx (Ke ri' xkib'ij ri tat aj Concepción).

Ri ati't k'exeloma' nkib'ij chi we k'o etal ruk'amon pe jun ak'wal toq naläx xa retal ri rupatan rusamaj ruk'amon pe, retal ri uchuq'a' pa ruk'aslem, k'o ruk'amon pe jun tzatz pa ruwi' rujolom, k'o jun ti peq'ës chwa ruk'u'x, k'o ak'wala' e pisil pe pa jun

ti peqës, k'o ximil pe ri kiq'a' rik'in ri kimuxu'x We ri te'ej tata'aj man nkib'än ta jun rukotz'i'j ri ak'wal richin nkimatyoxij, yalan yab'il xtub'än ri ak'wal, jantape k'o k'ayewal pa rub'ey, manjun ützt ta xtub'än ri winäq janpe xtik'ase'; ruma ri' k'o chi nusamajij ri rupatan samaj ri ruk'amon pe. Ja ri nkib'ij pa kaxlan (suerte, destino).

Toq naläx jun ch'uti xtän ximil pe ri rujolom pa jun tzyäq (jun velo) ja ri' nb'e'ok iyom; toq naläx jun ch'uti ala', jun ch'uti xtän pisil pe jumul pa jun tzyäq, ja ri yeb'e'ok k'amöl b'ey, aq'omanel, ajq'ij, ja ri' ri samaj xtikib'än toq xkenimär el.

Nkib'ij ri iyoma', chi xa jun etal ya'on pe ruma ri Ajaw chi toq xkanimär el tikirel nab'än jun nüm samaj pa ak'aslem; ja ri ruwa aq'ij yato'on yecha' ri qate' qatata'. Pa qana'oj röj Maya' taq winaqi', ri qach'umilal (patan samaj), k'atzinel chi nqajäch pa ruq'a' ri Ajaw.

Tikirel nab'än axukulem, jun akotz'i'j, naya' ri atoj chi re ri Ajaw richin ke ri nq'atatäj ri k'ayewal pa ak'aslem. Toq xkanimär el k'atzinel chi k'o jun tat jun nan nimawinäq nch'ob'on chi awäch richin nachäp ri asamaj ak'amon pe, richin ke ri' ützt nab'än chi rupam ri ak'aslem.

Xa chi rij ri k'aslem ruya'on pe ri Ajaw, ke ri' k'o jun ak'wal naläx chi ruwäch jun kowiläj q'ij ke ri' nub'än ri ruk'aslem ri ak'wal, toq nb'etzaq pe jun rub'ix ch'umil nkib'ij chi la' jun winäq nb'ekäm ruma ja la' ntzaq pe ri ruch'umilal; ja chuqa' toq yojaläx man

qetaman ta we yojk'ase', we yojtzolin yan achike na ruchuq'a' ri qach'umilal qak'amon pe.

Ja k'a ri ruwa qaq'ij (nawal) nb'ix chi re ja ri rajilab'al q'ij rajilab'al ik' achike juna' xojalax ja ri nusol achike rub'eyal nab'an chi tikirel nasamajij ri ruwa aq'ij. Man qonojel ta junam ruwa qaq'ij, k'o ri nima'q kisamaj kik'amon pe k'o ri kan kalaxib'en pe ri nk'oje' kib'eyomal, k'o ri yeb'e'ok aq'omanela, k'exeloma' yuquy b'aq, ye'aqoman rik'in q'ayis, e k'o ri ajq'ija', ri yecholon, ri yesolon richin ri na'oj; kan xe xtz'ukutaj ri ak'aslem rik'in ri ate' kan ja ach'umilal chuqa' ri xtz'ukutaj el chi ri'.

Re uchuq'a' re' kan nsamaj wi pa qak'aslem, xa ja ri k'aslem k'o ka'i' rub'eyal ri yalan rukojolil, k'o la xa xe' nokisax xa xe richin nb'erilij jun winaq, ko chuqa' ri nokisax richin yerilij jun tinamit.

We man nsamajix ta ri ruwa q'ij ruk'amon pe ri winaq, ja chi ri' toq nilitaj jun yab'il, janila k'ayewal rik'in ri k'ulanem pa jay, jantape' k'o q'axomäl, man nilitaj ta raq'omal ri yab'il, chuqa' manjun ntikir ta ri winaq nusik' ri', manjun utz nril pa ruk'aslem.

ACHIKE RUK'AMON NAB'ÄN TOQ K'O JUN SURKUM

Ri surkum jun nimakaq'iq' ri xa ko'öl ntikir el, eqal eqal ninimar el nb'ek'oje' ruchuq'a', toq nim chik ruchuq'a' k'o re' nub'an ch'a'oj. K'o jalajöj taq b'anob'al ri ruk'amon nb'an toq k'o jun surkum richin man nawil ta ri ruk'ayewal. Ri kotz'i'j rub'ini'an

ramos ja ri' naya' pa nik'aj awochoch nab'än xalq'at chi re richin man tok ri surkum kaq'iq' pa awochoch, chuqa' ruk'amon naporoj, chuqa' nb'an jun xukulem nya' ri chij (candela) säq, q'än, kaqkøj, nak'utuj chi re ri nawal, richin manäq ta nq'ax ri kaq'iq' pan atiko'n, pan awochoch.

Ri aj pa Su'm nkib'ij chi ri qati't qamama' nkiporoj la eya', richin ke ri' ma noqa ta el awik'in, la eya' kan richin wi kaq'iq', naporoj la eya' nawelesaj ri ruchuq'a' ri surkum, ja toq najin ri surkum ja ri' toq naporoj. Ruk'amon chuqa' nb'an ronojel nimaq'a' ja ri pom, ke ri' chuqa' ri paq'ij, chuqa' toq nok qa ri aq'a', richin man ta nipe jun nïm surkum.

Ri aj pa Chay Las Lomas San Martin Jilotepeque nkib'ij: ri qati't qamama' toq yeb'e'awex nkiq'axaj kan pom chi ruchi' ri k'ulb'a't, richin man ntzaq ta ri awän.

Toq ri surkum natz'ët chi petenäq awik'in yaxuke' chi ruwäch, yapomin nasik'ij rub'i' ri loq'oläj Ajaw Iq', chuqa' nb'an ch'utaq xalq'at naya' pa rub'ey richin man nub'än ch'a'oj, chuqa' tikirel nb'an chi patz'än, chi aj. Ütz nya' pom akuchi' ri yalan nik'o la kaq'iq' chuqa' chi ruchi' jay, pa ri kaji' ruxuk'ut ri jay, chi ruchi' ri awän, chi ruchi' chuqa' chi rupam xa b'a achike tiko'n, richin ke ri' man nub'än ta ch'a'oj.

Tikirel chuqa' nq'at, ja toq man jani napon ruq'ijul surkum, ja ri' ruk'amon nb'an jun kotz'i'j richin manäq ta achike nk'ulwachitäj.

K'o chuqa' rub'anikil toq k'o chik ri surkum, ri ruk'amon nb'an toq k'o ri surkum, we k'o jun chay ab'äj ri Tijax ri Ajaw, ri Kawoq nb'ix chi re, re' k'o ruchuq'a', re jun chay ab'äj re' kisamajib'al ri ajq'ija', nkokisaj rachib'ilan jub'a' ch'aron chäj, we pa ruxokon b'enäq wi ri surkum, ja chi ri' toq ri ajq'ij nuk'owisaj oxlajuj b'ey pa rajkiq'a', ri chay ab'äj rachib'ilan ri chäj, k'a ri' nutik chi ri' chi rupam ri ulew, ke ri' man xtik'o ta chi ri', we nik'o man nub'an ta chik ch'a'oj, xa nk'is qa ruchuq'a'; we ri surkum b'enäq pa ruxokon re nb'an chi re chi nujäl rub'ey richin manäq ch'a'oj nub'an.

Jun chik b'anob'äl ja ri ntik ri Tijax chay ab'äj, nya' jub'a' ya', jub'a atz'am pan ulew richin ke ri' nb'ek'is, chi anim nqa qa ruchuq'a', ruma re' xa jun royowal nub'an pe ri ruwach'ulew toq nsilon pe. K'o na chuqa' q'ij nub'an, k'o re' nub'an ri q'ij lq' chuqa' Kawoq. K'atzinel chi jantape' titz'et rub'anikil, k'o re' toq achi'el jun kumätz rub'anon, ruk'amon nawob'aj rik'in jun küt (machete), naq'axaj chi rukojol ri awaqän chuqa' nasik'ij rub'i' ri loq'oläj Ajaw yaxuke' naq'ät pa rub'i' ri Ruk'u'x Kaj Ruk'u'x Ruwach'ulew richin ke ri' nujech'ej el ri'.

Ri surkum chuqa' nuya' retal chi npe ri jäb', chuqa' k'o rusamaj nub'an ruma toq npe ri kaq'iq' nukiraj ri taq ija'tz richin nb'erutika' juk'an chik, Ri surkum k'o ruk'ojlib'äl achi'el chi re ri taq juyu', k'o re' kan ja ri' rub'ey ri kaq'iq', ruwi' juyu', chi ruwi' taq raqän jül.

Ri surkum ruk'amon pe yab'il we nq'ax awik'in, nuya' ch'ujurik, choj itzel nub'an chi re ri awi', nuya' ruq'axon ajolom, ojob', k'atän; we man xtik'o ta ri

yab'il chawij, nuk'äm pe ri chaq'ij ojöb', ja ri' ri nb'eq'ate' ri awuxla', ja ri apospo'y manäq chik ruchuq'a', ruma nq'ate' kan tz'il chi rupam, xa jumül naxib'ij kan awi', nawajo' yatanimäj man choj ta yak'oje' kan chi ri', ja ri' man nawil ta achike nab'an chi re ruyab'il awanima, nq'axo pan aqul, niyojtäj ajolom.

Nuk'äm pe yab'il chi rupam la tiko'n, ruma ri' chi rupam ri kina'oj ri qati't qamama' ri q'ij lq', nak'utuj chi toq xtipe ri surkum man ta k'o pe ri yab'il chi rupam, yab'il qichin röj winaqi', kichin chikopi', kichin ri tiko'n, nak'utuj k'a chi manäq ta yab'il ruk'amon pe la kaq'iq' surkum.

Ri tiko'j awän ruk'amon chi nïm rukojol nb'an chi re richin chi ri surkum man nutorij; chuqa' ruk'amon nxajanib'äx, toq nb'an ri sub'an pa ruxaq ri awän, toq npis xa choj tib'us chi rij ri sub'an, ruma toq nsutix rij ri ruxaq ri awän chi rij ri sub'an xa nutorij surkum ri awän, ke ri' nb'an chi re richin chi ri surkun man nutorij ta ri awän.

Ri nima'q taq surkum yerub'an pa ruwi' ri palow, ja ri ya' nuk'waj el chi kaj nb'e pa sutz', richin nb'eruya' pe ri q'eqël taq jäb' chi ruwäch re ruwach'ulew.

La surkum nkib'ij ri qati't qamama' chi we k'o itzelal nutz'ët chi ri nub'an ri ch'a'oj. We yalan nuq'äj awawän tikirel nichab'ëx ri loq'oläj kaq'iq' pa jun xukulem nya' ri toj ruma jun ajq'ij richin ke ri' man nub'an ta ch'a'oj.

REJQALEM RI ETAMAB'ÄL XILITÄJ PE

Ri qate', ri qatata', ri ajpatan, ajsamaj, ri xech'ab'ëx chi rupam ri juk'al oxi' tinamit, nïm rejqalem kiya'on, yebison ye'oq' ruma wakami ri ak'wala' majun chik ruq'ij chi kiwäch, ruma xa pa jun chik tijonik xetij pe; chi rupam ri timamit Iximche' pa ruwi' ri k'utunik ri xeb'an, k'a k'o na nïm etamab'äl kik'in ri winaqi' ri xech'ab'ëx, rije' k'a kiya'on na rejqalem, ruma kan k'a xkil na kan ri tijonik kik'in ri kite' kitata', xtz'et na ri rejqalem chi rupam ri kik'aslem, xa ja k'a ri kalk'wal ri xeb'e pa taq kaxlan tijob'äl, ja ri k'a nkib'ij chi majun chik rejqalem la ojer na'oj. Wakami xa öj k'o chi rupam ri k'ak'a' taq q'ij yecha', man nkajo' ta chik yech'o pa qach'abäl, man nkinimaj ta chik ri rejqalem ri ruchuq'a' ik' pa kik'aslem. K'o chuqa' jujun te'ej tata'aj ri xek'ulb'ëx ri eq'axinäq chik pa jun chik nimab'äl k'u'x xkimestaj yan chuqa' ri rutzil, jun k'exelom nub'ij chi xa majun kan ta rejqalem ri alaj ik' chi rupam ri ruk'aslem ri ak'wal xa ja ri nk'atzin chi re ri ak'wal xa ja ri ruq'utu'n richin nk'oje' ruchuq'a' ri ak'wal.

K'a k'i'y na tikonela' kiya'on rejqalem ruchuq'a' ri ik' rik'in ri tiko'n ruma kan kitz'eton wi ri ruk'ayewal nub'an rik'in ri awän, k'o la janila yek'i'y, ruma k'a ri' yetzaq, ruma ri' nkikanoj ri wolajuj q'ij chi rupam ri jun ik' richin nkib'an ri tikoj awän, ja k'a ri' ntikir el toq nub'an ri nik'aj chi re ri ruk'iyilem nb'etane' k'a chi re ri nik'aj chi re ri ntzolin.

Ja k'a ri qach'alal aj pa Su'm chuqa' ri aj chi ruch'i' Choy k'a k'i'y na ri na'oj kichajin, ke chuqa' ri' ri rejqalem ri jalajöj taq ruchuq'a' ri ik' ri q'ij pa kik'aslem ri winaqi', ri chikopi', ri che ri q'ayis. Nkib'ij chi kan k'o ri samaj ri ruk'amon nib'an toq alaj ri ik', k'o ri samaj richin toq ri'j ik'.

Ke ri' chuqa' ri aj Pwaqil (San José Poaquil) kan k'a e k'o na ri winaqi' rik'in ri kipatan kisamaj ri xekanöx, kan yalan kiya'on na rejqalem ri na'oj rik'in ri jalajöj taq samaj ri yekib'än pa kik'aslem, ri tikoj awän kan ma nkib'än ta xa kan nkoyob'ej na ri ri'j ri setël ri ik' richin nkitik ri awän, ke ri' chuqa' ri aj chi Xoti', chi ixoqi' chi achi'a' junam nkib'ij pa ruwi' ri rejqalem ri jalajöj taq uchuq'a', e k'o pa qawi'.

Ri pa tinamit Itzapa kichajin na k'i'y na'oj, kan kiya'on na chuqa' yalan rejqalem. Ja k'a ri San Martín kan k'ayew rub'anon, manäq chik rejqalem kiya'on, xa xe k'a ri ajq'ija' ri aq'omanela' k'a kitaqen na ri rejqalem ri ik' ri ch'umil.

Ja k'a ri ke la' San Juan Sacatepequez k'a e k'o na chuqa' ri aj samaj chi rupam ri kitinamit, xa jub'a chik ri etamab'äl kichajin, re winaqi' re' xech'ab'ëx nkib'ij chi kan k'a yalan nkirayij nketamaj pa ruwi' ri jalajoj taq na'oj xa ja ri man xk'ut ta kan chi kiwäch re na'oj re'. Ke ri' chuqa' ri tinamit ri e k'o chi ruchi' ri choy Atitlán, k'a k'o na ri nima'q taq na'oj kik'in, xa ja ri yalan yeb'ison ruma ri ak'wala' xa majun chik nqa ta chi kiwäch re rub'eyal k'aslem re'.

RUTZ'AQAT

Kib'i' ri tinamit akuchi' xb'an ri samaj:

1. Iximche' (Tecpan G.)
2. Pwaqil (San José Poaquil)
3. Pa Su'm (Patzún)
4. Chi Xot (San Juan Comalapa)
5. Öch' Äj (San Martín Jilotepeque)
6. Chi Chay (San Andrés Itzapa)
7. San Juan Sacatepequez
8. Semët Ab'äj (San Andrés Semetabaj)
9. Santa Catarina Palopó
10. Santa Apolonia
11. San Antonio Palopó
12. Panajachel
13. Santa Cruz La Laguna
14. B'alamya' (Santa Cruz Balanyá)
15. Tz'ololja' (Sololá)
16. Pa Tz'i'ya' (Patzicía)
17. San Lucas Tolimán
18. Concepción
19. Parramos
20. San Antonio Aguas Calientes
21. Santa Catarina Barahona
22. Santiago Sacatepequez
23. Sumpango Sacatepequez

Kib'i' ri winaqi' xek'ulb'ëx pa taq tinamit akuchi' xb'an ri samaj:

No	B'í'aj	Juna'	Samaj	Tinamit
1	Josefina Pos	37	Ajq'ij	San Juan Comalapa
2	Maria Celedonia Sucuc	57	K'exelom	San Juan Comalapa
3	Cirilo Sotz Bal	83	Yuqüy b'aq	San Juan Comalapa
4	Jorge Son Catú	87	Aq'omanel	San Juan Comalapa

No	B't'aj	Juna'	Samaj	Tinamit
5	Rosa Marina Chex	51	Aq'omanel	San Juan Comalapa
6	Francisco Xocop Sotz	87	Ajchinamital	San Juan Comalapa
7	Victoriano Tuyuc Cutzal	61	Nimawinäq	San Juan Comalapa
8	Sipriano Chali	67	Nimawinäq	Aldea Simajuleu, Comalapa.
9	Satumino Semeya Lopez	58	Yuqüy b'aq	Aldea Simajuleu, Comalapa
10	Rosalía Semeya Lopez	65	K'exelom	Aldea Simajuleu, Comalapa
11	Pedro Pichiya Semeya	71	Ajchinamital	Aldea Simajuleu, Comalapa
12	Flabiano Cuxil Socop	71	K'amöl B'ey	Aldea Pamumuz, Comalapa
13	Juan Miza Peren	45	Ajq'ij	Aldea Patzaj, Comalapa
14	Valentina Chali Quino.	37	Aq'omanel	Aldea Patzaj, Comalapa
15	Tranquilino Xinico Julian	77	Ajchinamital	Patzún
16	Fluvia Ejederminda Canú	69	K'exelom	Patzún
17	Santos Sir	72	Yuqüy b'aq	Patzún
18	Balvino Chicol	53	K'amöl b'ey	Patzún
19	Eugenio Sicajan	97	Nimawinäq	Patzún
20	Reginaldo Rodriguez	70	Ajq'ij	Patzún
21	Simeon Taquirá	50	Aq'omanel	Patzún
22	Cruz Batzín	77	Nimawinäq	Patzún

No	B'taj	Juna'	Samaj	Tinamit
23	Piedad Chacon	65	Yuqüy b'aq'	Aldea Chuchucá Alto, Patzún
24	Ceferino Tujal Muxtay	82	K'amöl b'ey	Aldea Chuinimachicaj, Patzún
25	Simeón Canu	54	Aq'omanel	Aldea Chuchucá Alto, Patzún
26	Martín Noj	65	Ajchinamital	Aldea Chuchúa Alto, Patzún
27	Alejandra Ejcalon	40	K'exelom	Aldea Chuchucá Alto, Patzún
28	Valeriano Espital	83	Ajq'ij	Aldea Xepatán, Patzún
29	Victoriana Muj Bajan	92	K'exelom	Aldea Xepatán, Patzún
30	Felix Chacon	86	Nimawinäq	Aldea Chuchucá, Patzún
31	Juan Maxia	52	K'amöl b'ey	San José Poaquil
32	Benito Gabriel Chuta	79	Nimawinäq	San José Poaquil
33	Tomas Lucas	60	Ajq'ij	San José Poaquil
34	Jesús Jutzuy Icu	54	Aq'omanel	San José Poaquil
35	Guillermo Tzaj	59	Yuqüy b'aq'	San José Poaquil
36	Francisco Sisimit	65	Ajchinamital	San José Poaquil
37	Margarita Velazquez	58	K'exelom	San José Poaquil
38	Lorenza Cutzal Sajbochol	48	Aq'omanel.	Caserío Chimixaya', San José Poaquil
39	Guadalupe Icu	74	K'exelom	Caserío Chimixaya', San José Poaquil
40	José Lucio España Sisimit	82	Yuqüy b'aq'	Ojer K'ayb'äl, San José Poaquil

No	B't'aj	Juna'	Samaj	Tinamit
41	Felipa Misa	56	K'amöl b'ey	Aldea Saquitacaj, San José Poaquil
42	Juan Cumes Cutzal	56	Ajchinamital	Aldea Saquitacaj, San José Poaquil
43	Santiago Raxjal	77	Nimawinäq.	Nueva Esperaza, San José Poaquil
44	Lauro Sajbochol Telon	60	Ajq'ij.	Nueva Esperanza, San José Poaquil
45	María Teresa Tzay de Pocop	62	K'exelom	Tecpán Guatemala
46	Cristóbal Cojti García	54	Ajq'ij	Tecpán Guatemala
47	Alejandro Mez	57	Yuqüy b'aq	Tecpán Guatemala
48	Alberto Rabinal	71	Ajchinamital	Barrio Patacabaj, Tecpán Guatemala
49	Elizabeth Calel	45	K'exelom	Panimacoc, Tecpán Guatemala
50	María Morales	57	Aq'oman'el	Aldea Panimacoc, Tecpán Guatemala
51	Francisco Jiatz	74	k'amöl b'ey	Aldea Panimacoc, Tecpán Guatemala
52	Lorenza Cutzal Sajbochol	48	Aq'omanel.	Caserío Chimixaya', Tecpán Guatemala
53	Felix Quila Lix	79	Nimawinäq	Aldea Xecoxol, Tecpán Guatemala
54	Juan Lix Tucubal	42	Yuqüy b'aq	Aldea Xecoxol, Tecpán Guatemala
55	Marcelino Guantá	50	Ajq'ij	Aldea Xecoxol, Tecpán Guatemala
56	Luis Vargas Calel	41	Ajchinamital	Aldea Xecoxol, Tecpán Guatemala
57	Jose Bay	78	Yuqüy b'aq	San Andrés Itzapa
58	Encamación Tubac Patzán	71	K'amöl b'ey	San Andrés Itzapa

No	B't'aj	Juna'	Samaj	Tinamit
59	Victoria Chali	72	Nimawinäq	San Andrés Itzapa
60	Simeón Hernandez Vasquez.	76	Ajchinamital	San Andrés Itzapa
61	Fidelino Chiroy Popol	49	K'amöl b'ey	Aldea Panimaquin, Tecpán Guatemala
62	Maria Virginia Samora Pérez	48	K'exelom	Aldea Panimaquin, Tecpán Guatemala
63	Adalberto Cali Sajmac	55	Aq'omanel	Aldea Panimaquin, Tecpán Guatemala
64	Emeterio Samoa muj	63	Ajchinamital	Aldea Panimaquin, Tecpán Guatemala
65	Dominga Pérez	69	Yuqüy b'aq	Aldea Panimaquin, Tecpán Guatemala
66	Anacleto Simon Pérez	81	Nimawinäq	Aldea Chimachoy
67	Carmela Pérez	65	Ajq'ij	San Andrés Itzapa
68	Encamación Patzán Xaluj	77	K'exelom	San Andrés Itzapa
69	Edmundo Lorenzo	48	Ajq'ij	San Andrés Itzapa
70	Bonifacio Phir	64	Ajq'ij	San Juan Sacatepequez
71	Julia Car	63	K'exelom	San Juan Sacatepequez
72	Dominga Domitila Camey	62	Nimawinäq	San Juan Sacatepequez
73	Paulina Choc	68	K'exelom	San Juan Sacatepequez
74	Nemecio Equite	67	Tikonel	San Juan Sacatepequez
75	Benito Chamalé	53	Tikonel	San Juan Sacatepequez
76	Higinio Patzán	57	Ajq'ij	San Juan Sacatepequez

No	B't'aj	Juna'	Samaj	Tinamit
77	Sara Calel Ventura	56	Rajaw jay	San Juan Sacatepequez
78	Pedro Xiquin Culajay	36	Ajq'ij	San Juan Sacatepequez
79	Juan Uyu Boror	70	Yuqüy b'aq	San Juan Sacatepequez
80	Jerónimo Pir Subuyuj	75	Yuqüy b'aq	San Juan Sacatepequez
81	Marcelina Subuyuj	82	K'exelom	San Juan Sacatepequez
82	María Cleta Estrada	60	K'exelom	Las Lomas, San Martín Jilotepeque
83	Antolin Ajbal	52	Ajq'ij	Las Lomas, San Martín Jilotepeque
84	María Benita Patzan Alvarez	52	Yuqüy B'aq	Las Lomas, San Martín Jilotepeque
85	María Eleodora Sunuc Ajbal	52	Aq'omanel	Aldea Pachay Las Lomas, San Martín Jil.
86	Felix Luc Patzán	77	Ajq'ij	Paraje Pachay Las Lomas, San Martín Jil.
87	María Trinidad Culajay López	57	K'exelom	San Martín Jilotepeque
88	Alejandro Tejax Amira	50	Aq'omanel	San Martín Jilotepeque
89	Fermin Otoyoy Colaj	31	Ajq'ij	San Martín Jilotepeque
90	Ángel Martín Estrada	77	Yuqüy b'aq	San Martín Jilotepeque
91	Victor García Cumez	77	K'amöl B'ey	San Andrés Semetabaj
92	Cristina Cúmez	72	Nimawinäq	San Andrés Semetabaj
93	Jorge Muj Matzer	64	Ajchinamital	San Andrés Semetabaj
94	Damiana Sakuj	67	Aq'omanel	San Andrés Semetabaj

No	B't'aj	Juna'	Samaj	Tinamit
95	Teresa Lopez de Yac.	64	Yuqüy b'aq	San Andrés Semetabaj
96	Zoila García	58	K'exelom	San Andrés Semetabaj
97	Tomasa Quino	67	K'exelom	Caserío Xejuyu' II, San Andrés Semetabaj
98	Lucas Mendez Morales	68	Ajq'ij	San Andrés Semetabaj
99	Carlos Locon Ajkalon	80	Nimawinäq	Aldea La Canoa Bajo, San Andrés Semetabaj
100	Carlos Estacuy García.	69	Ajchinamital	Las Canoas, San Andrés Semetabaj
101	Juana Umul López	39	K'amöl b'ey	Las Cruces Aldea Las Canoas, San Andrés Semetabaj
102	Honoría Yaxon Locon	53	Aq'omanel	Aldea Las Canoas, San Andrés Semetabaj
103	Teresa Morales	39	Aq'omanel	Las Canoas, San Andrés Semetabaj
104	Santiago Tax	53	Ajq'ij	Pacorral, Santa Catarina Palopó
105	Juana López Cúmez	65	K'exelom	Santa Catarina Palopó
106	Micaela Cúmez Xajil	61	K'exelom	Santa Catarina Palopó
107	Catarina Alonso	77	Nimawinäq	Santa Catarina Palopó
108	Juana Macachi Ajpus	61	Aqomanel	Santa Catarina Palopó
109	Juan Sajvin Pusul	68	K'utunel	Santa Catarina Palopó cantón Chinimaya'
110	Martín Ordoñez Gonzalez	67	K'amöl b'ey	Santa Catarina Palopó
111	Irene Aju	61	k'amöl b'ey	Caserío San Lucas, Santa Apolonia
112	Felipa Buc	62	K'exelom	Caserío Chwataq'aj, Santa Apolonia

No	B't'aj	Juna'	Samaj	Tinamit
113	Jesús Barreno García	58	K'utunel	Caserío Xesajb'in, Santa Apolonia
114	María Cutzal	67	yuq'üy b'aq	Caserío Xesajb'in, Santa Apolonia
115	Esperanza Guajan Patá	39	Aq'omanel	Caserío Xesajb'in, Santa Apolonia
116	Angel García Mendoza	77	Nimawinäq	Caserío Xesajb'in, Santa Apolonia
117	Domigo Muxin Buc	53	Ajq'ij	Caserío Chwa Taq'aj, Santa Apolonia
118	Candelaria Sanches Díaz	71	K'exelom	Barrio Chuwi' tinamit, San Antonio Palopó
119	Gregorio Xajil	45	Aq'omanel	Barrio Chuwi' tinamit, San Antonio Palopó
120	Juana Sicajan Sicay	64	K'exelom	San Antonio Palopó, Sololá
121	Marta Pérez Díaz	64	k'exelom	Barrio Chuwi' Tinamit, San Antonio Palopó
122	Manuela Pérez Sicaj	60	Yuq'üy b'aq	San Antonio Palopó
123	Pedro Pérez	81	K'amöl b'ey	San Antonio Palopó
124	Tomas Díaz Pérez	58	Ajq'ij	San Antonio Palopó
125	María Can Saón	55	Ajq'ij	Barrio Juk'an ya', Panajachel
126	María Cosme	78	Nimawinäq	Cantón Chwatzar, Panajachel
127	Leocadio Saón	80	Ajchinamital	Calle Chwacinta, Panajachel
128	Juana Churunel de Locon	75	Nimawinäq	Barrio Xetulul, Panajachel
129	Petrona Can	63	Aq'omanel	Barrio Xetulul, Panajachel
130	Cecilia Ren	64	K'exelom	Aldea Patanatik, Panajachel

No	B't'aj	Juna'	Samaj	Tinamit
131	Alejandra Rafael	82	Nimawinäq	Santa Cruz La Laguna
132	Agustín Pérez	60	Ajchinamital	Santa Cruz La Laguna
133	Lucas Alvarez	90	Ajchinamital	Santa Cruz La Laguna
134	Elena Tepaz Santos	69	Aq'omanel	Santa Cruz La Laguna
135	Pedro Cúmez Sipac	85	Nimawinäq	Santa Cruz La Laguna
136	Ramos Cúmez Rafael	53	K'amöl b'ey	Parachäq jay, Santa Cruz La Laguna
137	Marta Rafael	76	K'exelom	Santa Cruz La laguna
138	Inocente Casia	64	Yuqüy b'aq	Santa Cruz Balanyá
139	Cristina Chocojay	62	K'exelom	Santa Cruz Blanayá
140	Eleuterio Pichiyá González	66	Ajq'ij	Santa Cruz Balanyá
141	Ricardo Chocojay Iq'b'alam	57	Ajq'ij	Santa Cruz Balanyá
142	Rosa Elvira Pata Coroy	43	Ajq'ij	Santa Cruz Balanyá
143	Marta Salazar	52	Aq'omanel	Santa Cruz Balanyá
144	Agustín Ruyan Chocojay	64	Tikonel	Santa Cruz Balanyá
145	Antonia Sicajau	84	Nimawinäq	Sololá
146	Juana Vicente Ajcalon	68	K'exelom	Barrio San Antonio, Sololá
147	Ariel José María Julajuj Saloj	50	K'amöl B'ey	Sololá
148	Santos Chopen Cosigua	53	K'amöl B'ey Vice-alcalde	El Tablón, Sololá

No	B't'aj	Juna'	Samaj	Tinamit
149	Felipe Coroxon	57	Ajchinamital	Barrio San Antonio, Sololá
150	María Saput de Chiroy	47	Aq'omanel	Nueva Esperanza, Canton Xajaxac, Sololá
151	Lucio Yaxon Meletz	73	Tikonel	Caserío Central, El Tablón, Sololá
152	Felix Julajuj	76	Ajq'ij	Sololá
453	Calixto Mactzul	80	Nimawinäq	Los Encuentros, Sololá
154	Santos Roquel Quisqiná	57	Nimawinäq	Aldea Pixabaj, Sololá
155	Nicolas Ben	78	K'amöl b'ey	Barrio San Antonio, Sololá
156	Clara Sirin Raxtun	78	Nimawinäq	El Camán, Patzicía
157	Bernardo Ajuchán	72	K'utunel	Chichabac, El Caman, Patzicía
158	María Juliana Lorenzo	40	Aq'omanel	Xejuyu' El Camán, Patzicía
159	Alberto Racanac	57	K'utunel	Primer Canton, Patzicía
160	Fermin Per	53	K'utunel	El Camán, Patzicía
161	Francisco Xico	52	Ajq'ij	Zona 2, Patzicía
162	Cristina Nicolas Sirin	42	Aqomanel	El Camán, Patzicía
163	Domingo Pos Chumil	50	K'amöl B'ey	Zona 2, Patzicía
164	Basilio Xep Yaxon	76	Nimawinäq	Patzikab, El Camán, Patzicía
165	Rosa Xovin	43	Aq'omanel	San Lucas Toliman
166	Carlos E. Xep Jacinto	53	Yuqüy b'aq	Col. Santa Rosa, San Lucas Toliman

No	B't'aj	Juna'	Samaj	Tinamit
167	Feber Warkax	42	K'exelom	San Lucas Tolimán
168	Basilio Warkax	47	Ajq'ij	Colonia Panpojlá, San Lucas Toliman
169	Lucas Chopen Rosales	60	K'amöl B'ey	Parcelamiento Panpojlá, San Lucas
170	Felipe Dimas Yaquí	52	K'amöl b'ey	Colonia Tierra Santa, San Lucas Toliman
171	Adalberto Velázquez	52	Nimawinäq	Colonia Tierra Santa, San Lucas Toliman
172	Isidoro Lopic Chiroy	69	Tikonel	Colonia Tierra Santa, San Lucas Toliman
173	Anacleto Pic Panjoj	75	Nimawäq	Colonia Tierra Santa, San Lucas Toliman
174	Paulina Solis	56	Aqomanel	Parcelamiento Tierra Santa, San Lucas Toliman
175	Martina Solis Tzay	62	K'exelom	Parcelamiento Tierra Santa, San Lucas Toliman
176	José Chiroy	89	Nimawinäq	Tierra Santa San Lucas Toliman
177	Santos Lopic	44	Tikonel	Cantón Chuwi Solis, Concepción
178	Felipe Tzunun Chumil	68	K'amöl b'ey	Concepción
179	Leoncio Sequec Toc	57	Ajq'ij	Concepción
180	Silverio Solis Par	53	K'amöl b'ey	Concepción
181	Eugenia Raxtun Rosales	52	Ajq'ij	Concepción
182	Francisco Sequec Tos	63	Ajq'ij	Concepción
183	Alberto Lopic Lejá	54	K'amöl B'ey	Caserío Pupujilito, Concepción
184	Santiago Jurakan	60	Ajtikon	Concepción

No	B't'aj	Juna'	Samaj	Tinamit
185	Santos Cúmez Jurakan	63	Ajq'ij	Concepción
186	Martina Salazar Campaner	64	Aq'omanel	Concepción
187	Anastacia Tzunun	62	Aq'omanel	Concepción
188	Vicente Toc	65	Tikonel	Concepción
189	Ventura Balán	63	K'utunel	Concepción
190	María Magdalena Xon	68	K'exelom	Concepción
191	María Socorro	57	K'exelom	Parramos
192	Bacilia Macha Yuc	87	Nimawinäq	Parramos
193	Olga Socop Vda. De Lima	54	K'amöl b'ey	Parramos
194	María Perfecta Suya	49	Aq'omanel	Parramos
195	José Cruz Coban	57	K'amöl b'ey	Parramos
196	Enrique Lico Pichiyá	78	Nimawinäq	Parramos
197	Lazaro Car Mutz	58	K'utunel	Parramos
198	Florentina Lopez Baran	70	K'exelom	San Antonio Aguas Caliente, Sac.
199	María Ramona Pérez	62	Tijonel pa ka'í na'oj	San Antonio Aguas Calientes, Sac.
200	Candido López y López	60	K'amöl b'ey	San Antonio Aguas Calientes, Sac.
201	Marcela Pérez Rodríguez	59	K'exelom	San Antonio Aguas Calientes, Sac.
202	Hemojenes Santos López	79	Nimawinäq	San Antonio Aguas Calientes, Sac.

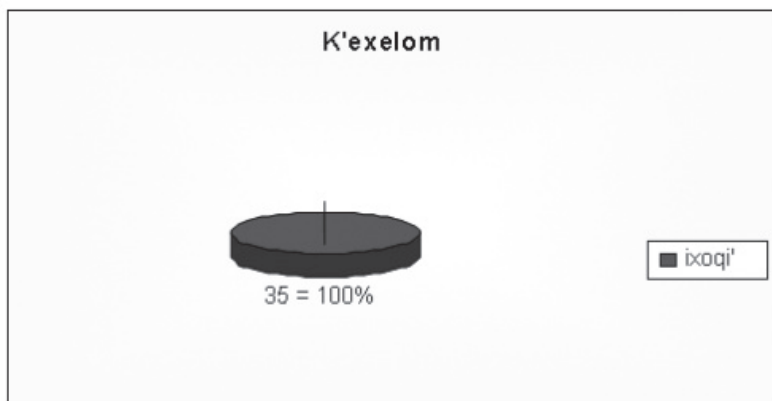
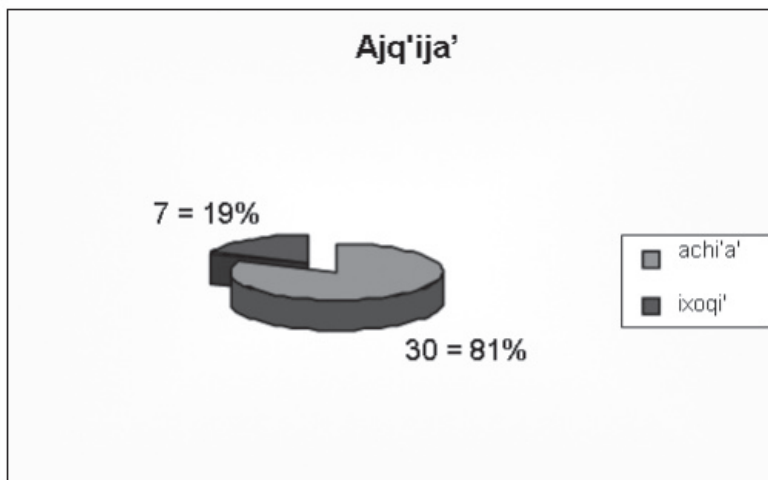
No	B't'aj	Juna'	Samaj	Tinamit
203	Bernardo S. López González	68	Ajq'ij	San Antonio Aguas Calientes, Sac.
204	Tereso de Jesús López	77	Nimawinäq	San Antonio Aguas Calientes, Sac.
205	Alberto Santos López	61	Ajq'ij	Santa Catarina Barahona, Sac.
206	Alva America López	39	K'exelom	Santa Catarina Barahona, Sac.
207	Pedro Celestino López Gómez	78	Nimawinäq	Santa Catarina Barahona, Sac.
208	Gabino Sajche García	52	K'amöl B'ey	Santa Catarina Barahona, Sac.
209	Inocenta López	55	K'exelom	Santa Catarina Barahona, Sac.
210	Ciriaco Botzin Apen	85	Nimawinäq	Santa Catarina Barahona, Sac.
211	Maura Santos	83	K'exelom	Santa Catarina Barahona, Sac.
212	Bacilia Yucute	89	Aq'omanel	Santiago Sacatepéquez
213	Agustín Ixcajoc	78	Nimawinäq	Santiago Sacatepéquez
214	Berta Batzin	34	Ajq'ij	Santiago Sacatepéquez
215	Julian Ixcajoc	40	Ajq'ij	Santiago Sacatepéquez
216	Lidia Marina Ixcajoc Cuá	29	Ajq'ij	Santiago Sacatepéquez
217	Cruz Choxin	68	Aq'omanel	Santiago Sacatepéquez
218	Rosario Costop Sactic	79	Aq'omanel	Santiago Sacatepéquez
219	Ceferina Xicon	53	Ajq'ij	Sumpango
220	Domingo Soyoy Paredes	55	K'amöl b'ey	Sumpango

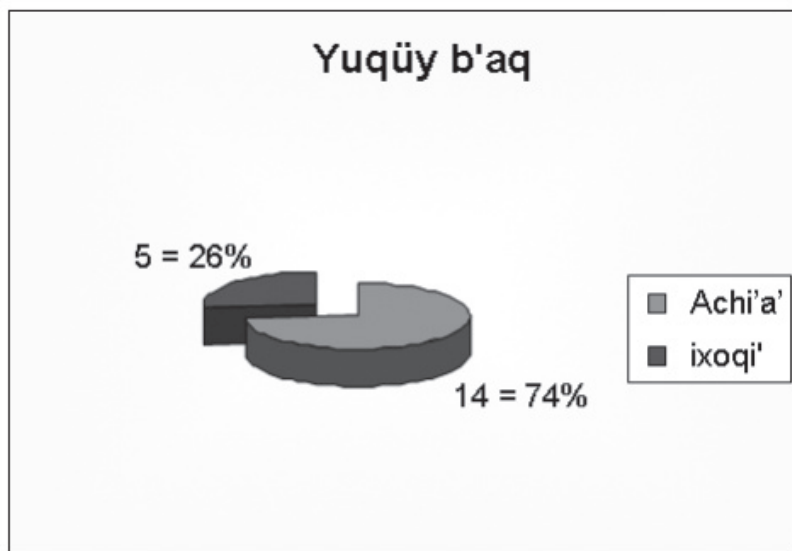
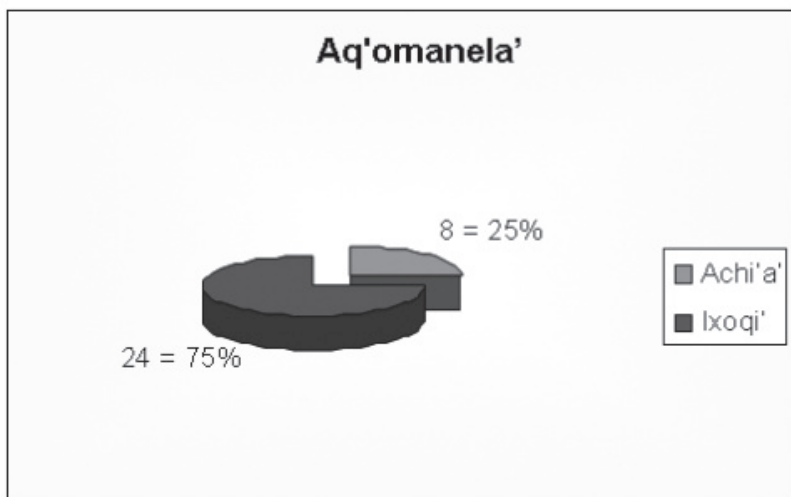

No	B'it'aj	Juna'	Samaj	Tinamit
221	Simeón Chiquitó	85	Nimawinäq	Sumpango
222	Lorenza Gil	80	Nimawinäq	Sumpango
223	Juana Francisca Alquijay Irabay	62	Aq'omanel	Sumpango
224	Petrona Rucal Alquijay	64	K'exelom	Sumpango
225	Bonifacia Tejaxin Chiquitó	80	K'utunel	Sumpango

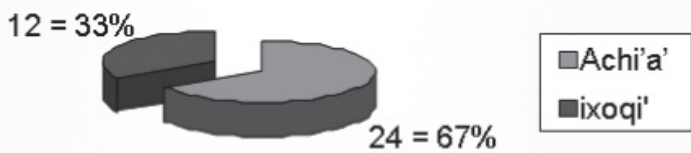
CH'OB'K'UTB'ÄL

Winaqi' ri xech'ab'ëx chi rupam re ch'ob'oj re':

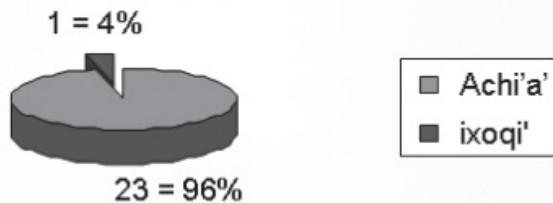

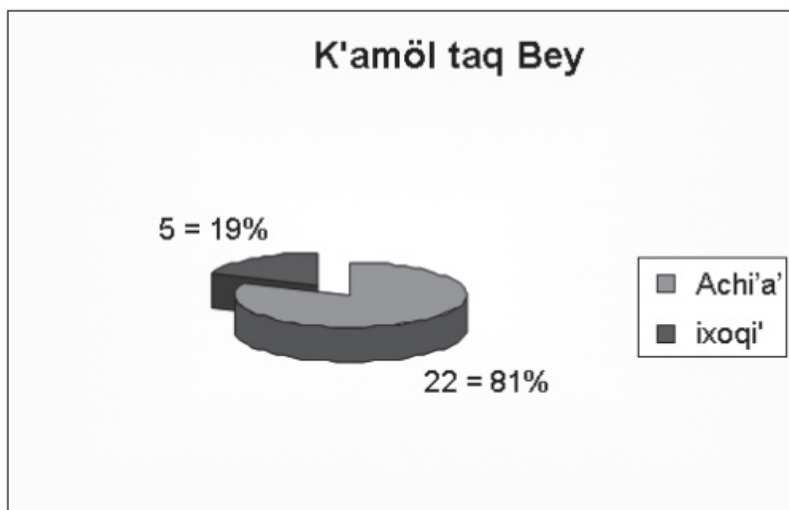

Nimawinaqi'

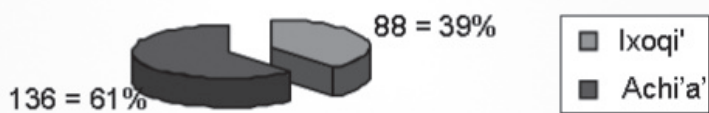

Ajchinamital

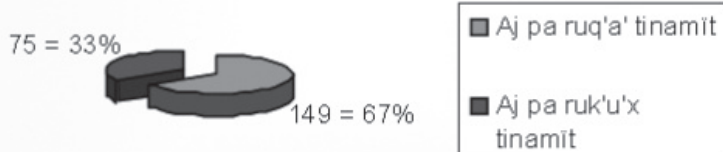

Winaqi' xek'ulb'ëx

Winaqi' xek'ulb'ëx

Ch'utisoltzij

Kaqasaq'ij	Toq nb'e raqän ri saq'ij, majun nqa ri loq'oläj jäb'.
Rajaw jay	Rub'i' jun ixöq samajel pa jay.
Etamab'alil	jun nimaläj na'oj kikemon kan kisonon kan ri ojer atitaj mama'aj
Nik'aj ruk'iyilem	ja ri' ri cuarto creciente

WUJ XEK'ULB'ËX

DEFENSORIA INDIGENA WAQXAQIB' NOJ
Una Visión Global del Sistema Jurídico Maya
Segunda Edición, julio del 2006

ACADEMIA DE LENGUAS MAYAS DE GUATEMALA
Choltzij
Kaqchikel – Kaxlan
Primera Impresión 2007

ACADEMIA DE LENGUAS MAYAS DE GUATEMALA
Kaqchikel Cholchi'
Maya' Nimab'äl K'u'x pa kaqchikel Tinamit
Comunidad Ligüística Kaqchikel
Primera edición, octubre 2,002
Ediciones Especiales

ACADEMIA DE LENGUAS MAYAS DE GUATEMALA
Kaqchikel Cholchi'
Popol Wuj traducido al Idioma Kaqchikel
Guatemala 4 de julio de 2001

ROBERTO KARMACK
Historia Social de Los Kiches
Seminario de Integración Social
Publicación No. 38
Impreso en Guatemala, Centro América
Editorial «José de Pineda Ibarra» Ministerio de
Educación – 1,979

MINEDUC
Cultura Indígena de Guatemala,
Ensayos de Antropología Social, Publicación No 1
1,956 Editorial del Ministerio de Educación Pública

PEDRO GUIRAO
El Legado Cósmico De Los Mayas
Ensayo De Divulgación Prehistórica y Arqueológica

ACADEMIA DE LENGUAS MAYAS DE GUATEMALA
Kaqchikel Cholchi'
Runuk'ulem Pa Rub'eyal Rutz'ib'axik ri Kaqchikel Ch'ab'äl
Primera Edición, Iximulew, Guatemala 2,006

ROBERT M. KARMACK Y JAMES L. MONDLOCH
El Título De Totonicapan
Texto, Traducción y Comentarios
Edición Facsimilar, Trascriptiòn y traducciòn por,
Universidad Autónoma de México 1,983

FUNDACION SOLAR
Ciencia y Tecnología Maya
Primera Edición

Páginas de Internet

www.astronomía

http://es.wikipedia.org/imagen.mond_ph/wikiasen.jpg

http://es.wikipedia.org/wiki/Imagen:Mond_Phasen.jpg

